

UOT: 82-94 (929)

BƏKİR NƏBİYEV

Redaktor: **Teymur KƏRİMLİ**
AMEA-nın müxbir üzvü

Bəkir Nəbiyev. “Əhməd Cavad”. Bakı: Proqres-2012, 130 s.

ISBN: 978-9952-8207-5-1

ƏHMƏD CAVAD

*Əhməd Cavadın 120 illik
yubileyi münasibətilə*

Tanınmış alim və ədəbiyyat tənqidçisi, akademik Bəkir Nəbiyevin bu kitabı görkəmli Azərbaycan şairi, 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından olan Əhməd Cavad haqqında ilk tədqiqatlardan biridir. Şairin qısa, lakin çox məzmunlu, ibrətamiz həyat və yaradıcılıq yolu əsərdə mənbələr əsasında xülasə edilmiş, onun Azərbaycan lirikasının nadir inciləri sayılan şeirləri, poemaları təhlil olunmuş, bu zəmində Əhməd Cavadın ədəbiyyatımızın tarixində tutduğu yer işıqlandırılmışdır. Şairin söz üzərində işinin incəliklərinə, onun dünya ədəbiyyatı klassikasından dilimizə tərcümə etdiyi sanballı nəsr, poeziya və dram əsərlərinin təhlilinə kitabda xüsusi fəsillər ayrılmışdır.

Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bakı-Proqres-2012

© Bəkir Nəbiyev, 2012

Əhməd Cavadın 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2012-ci ilin may ayında müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, böyük şair və maarifçi, tanınmış ictimai xadim, Azərbaycanın Dövlət Himninin sözlərinin müəllifi Əhməd Cavadın (Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadənin) anadan olmasının 120 illiyi tamam olur.

Xalqımızın müstəqillik ideallarına bütün həyatı boyu sadıq qalan Əhməd Cavad Azərbaycan poeziyasında yeni bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Şairin zəngin yaradıcılığı milli azadlıq və istiqlal uğrunda mübarizə motivlərinin aparıcı mövqeyi ilə səciyyələnərək dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini dolğun əks etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatına dəyərli töhfələr vermiş Əhməd Cavadın 120 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Əhməd Cavadın 120 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 9 fevral 2012-ci il.

TALE YAZISINDAN SƏHİFƏLƏR...

Əhməd Cavad Axundzadə XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun adı haqlı olaraq ədəbiyyatımızın tarixində H.Cavid, A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq kimi böyük sənətkarlarla bir sırada çəkilir. Bir romantik şair kimi yaradıcılığa başlayan Ə.Cavad keçən əsrin əvvəllərinin tez-tez dəyişən gurultulu ictimai-siyasi hadisələri içində əvvəllər bir qədər tərəddüd etsə də zaman keçdikcə onun ilham pərisinin qanadları bərkimmiş, xalqın tərəqqisi, milli istiqlal, əsl-kökə qayıtmaq, türkcülük, dövlətçilik idealları onun həyat mövqelərini daha da möhkəmləndirmiş, sənətkarlıq baxımından yeni zirvələrə ucalmasını təmin etmişdir.

Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Seyid Hüseyn, Mikayıl Müşfiq kimi Ə.Cavadın da yaradıcılığı uzun müddət süni surətdə xalqın taleyindən, tarixindən ayrı salınmışdı. Buna görə də gecdən-gec işıq üzü görmüş tək-tük naqis nəşrlər istisna edilərsə, demək olar ki, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda Əhməd Cavadın mükəmməl elmi-tekstoloji araşdırmalar əsasında

tərtib olunmuş bircə dənə də sanballı kitabı çap edilməmişdir. Nə qədər kədərli olsa da belə bir faktı etiraf etmək lazımdır ki, indiyədək əlimizdə Ə.Cavadın müvafiq sənədlər əsasında yazılmış müfəssəl elmi tərcümeyi-halı da yoxdur. Ədəbiyyatımızın bu ağ ləkələrini aradan qaldırmaq, şairin həyat və yaradıcılığını əsaslı şəkildə öyrənmək və əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayıb nəşr etdirmək ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yaxın müddət üçün ən vacib vəzifələrindən biridir. Lakin Türkiyədə nəşr edilmiş “Çırpınırdın, Qara dəniz!” (Ankara, 1990) kitabına onun tərtibçisi Sərvət Gürcanın yazdığı müxtəsər müqəddimədə Ə.Cavadın tərcümeyi-halı barədə çox müxtəsər də olsa məlumat vardır. “Sən ağılama, mən ağılaram” (Bakı, 1991) kitabında şair Məmməd Aslanın müqəddimə əvəzinə verilmiş “Ruhların kölgəsində”, Ni-yazi Axundovun yenə də həmin kitabın sonunda dərc edilmiş “Atam Əhməd Cavad” adlı məqalələrində şairin tərcümeyi-halının bir sıra vacib məqamları, özü və ailə üzvləri haqqında uzun müddət oxuculara və ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan bəzi çox mühüm faktlar açıqlanmışdır.

Y.İsmayılovun “Tale” (“Azərbaycan gəncləri”, 1 oktyabr 1988-ci il), Rəhman Həsənovun “Əhməd Cavad yangısı” (“Azərbaycan müəllimi”, 24 fevral 1989-cu il), K.Muradov və A.Şərifovun “Xüsusi arxivdə saxlanan qovluq” (“Xalq qəzeti”, 7 mart 1992-ci il) məqalələri də bu baxımdan maraq doğurur. “Əhməd Cavad yangısı” məqaləsində müəllif şairin vaxtilə suallarına öz əli ilə cavab yazdığı anketinə əsasən onun tərcümeyi-halının bəzi faktlarını dəqiqləşdirməyə çalışmışdır. “Azərinform” xəttilə buraxılmış son məqalədə isə Ə.Cavadın həbs edilməsi, saxta ittiham əsasında “mühakiməsi”, ömrünün son günləri, güllələnməsi və ailəsinin başına gətirilmiş faciələr haqqında dəqiq məlumat vardır.

Ə.Cavadın həyat və yaradıcılığı ilə son illərdə ən çox məşğul olan f.e.d. Ə.Saləddinin “Əhməd Cavad” (“Gənclik”, 1992) kitabını da bəzi nöqsanlarına baxmayaraq bu baxımdan qeyd etmək lazımdır.

Ə.Cavadın ailə üzvlərilə uzun müddətli əlaqələr, onun evində qorunan xüsusi qovluğu ilə yaxından tanışlıq, nəhayət, ədəbi irsi üzərində və arxivlərdə apardığı araşdırmalar sayəsində Ə.Saləddin şairin çox mühüm hadisələrlə əlamətdar olan tərcümeyi-halı, yaradıcılıq yolu, ictimai-siyasi fəaliyyəti, pedaqoji işi, orijinal mövzular, obrazlar aləmi, bədii tərcümələri, hələ Azərbaycanca “sovetləşmənin” ilk illərindən etibarən Ə.Cavad ətrafında yaradılan, ilbəlil, sonra aybaay, 1937-ci ildə isə günbəgün süni surətdə gərginləşdirilən repressiya mühiti barədə, bolşevik mətbuatında səylə təşkil edilən böhtanlar haqqında kitabda geniş məlumat vermişdir. Bu məlumatların bir çoxu çağdaş oxucu üçün tamamilə yenidir.

Ə.Cavadın həyatının ən keşməkeşli hadisələri, onu 1937-ci il faciəsinə gətirib çıxarmış kampaniyanın gedişi, bütün bunların Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin, Proletar Yazıçılar Birliyinin, Sovet Yazıçıları İttifaqının ən müxtəlif səviyyələrdə (katiblik, rəyasət heyəti, plenum, qurultay) keçirilmiş yığıncaqlarında təzahürü barədə Respublikamızın Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (fond 340, siyahı 1) saxlanan protokollar geniş təsəvvür oyadır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyindəki arxiv materialları arasında şairin bir sıra poema və şeirlərinin, dilimizə çevirdiyi əsərlərin, yazdığı və aldığı məktublara avtoqrafları, ərəb, yaxud latın qrafikası ilə çıxarılmış surətləri, Ə.Cavadın folklor dəftərləri, müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar idarələrə göndərdiyi bəzi ərizələrin qaralama nüsxələri, Gəncə Ruhani Seminariyasını, Bakı Ali Pedaqoji İnstitutunu müvəffəqiyyətlə bitirməsi haqqında

diplomları, müəllimlik şəhadətnaməsi, vəsiqələri və digər sənədlər “7526” şifrəsi ilə qorunub saxlanılır. Şairin həyat və yaradıcılıq yolunun əsas tarixlərini az-çox dəqiqliklə əks etdirmək üçün mən öz kitabçamda yuxarıda adı çəkilən mənbə və sənədlərə, ilk növbədə isə Ə.Cavadın özünün kitablarına əsaslanmışam.

Əhməd Cavad Məhəmmədli oğlu Axundzadə 1892-ci il may ayının 5-də Şəmkirin Seyfəli kəndində doğulmuşdur. (Rəhman Həsənov isə “Əhməd Cavad yanğısı” məqaləsində şairin Seyfəli Sovetliyinə daxil olan Mehrili kəndində anadan olduğunu göstərir). Babaları Cənubi Azərbaycandandır.

Atası Molla Məhəmmədli o zamanın zəngin bilikli ziyalılarından biri imiş. Çox zəhinli, tez qavrayan uşaq kimi hamının rəğbətini qazanan Əhməd hələ məktəb yaşına çatmamış Quranın bir sıra surələrini əzbər bilir və ürəyə yatan avazla oxuyurmuş. Atası 1898-ci ildə vəfat etmişdir. Ə.Cavad ilk təhsilini doğma kəndindəki mollaxanada almışdır. Baxımsız qalmış ailənin qarşılaşdığı maddi və mənəvi çətinliklərlə əlaqədar olaraq anası Yaxşı xanım Gəncəyə köçərək xalça karxanasında işləməyə başlayır və Əhmədi təhsilini davam etdirmək üçün Şah Abbas məscidi nəzdində fəaliyyət göstərən ruhani seminariyasına qoyur. (Yaxşı xanım 1938-ci ildə vəfat etmişdir). Bu müsəlman seminariyasında əslində uşaqlara mükəmməl orta təhsil verilirdi. Filologiya elmləri namizədi N.Qəhrəmanov bir məqaləsində göstərir ki, Ə.Cavad “İranda təhsil alıb”. (“Şair və tərcüməçi”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 sentyabr, 1985-ci il). Lakin başqa mənbələrdə bunu təsdiq edən bir sənədə, yaxud qeydə rast gəlmədim.

Əhməd Cavadın müəllimləri arasında görkəmli Azərbaycan ziyalılarından şair-dramaturq Hüseyn Cavidin, jurnalist-tənqidçi

Abdulla Surun, Şeyxülislam Pişnamazzadənin və başqalarının olması da həmin məktəbin nüfuzu və səviyyəsi haqqında az şey demir. Yoxsul ailədən olduğunu və təhsildə qazandığı müvəffəqiyyətləri nəzərə alan müdiriyyət Ə.Cavadı təqaüd təyin etmişdi. Şairin öz ixtisasına dərinlən yiyələnməsində, orta məktəblərdə, texnikum və ali məktəblərdə dərs deməsində vaxtilə Gəncə seminariyasında öyrəndiyi biliklərin, xüsusən də Azərbaycan, ərəb, fars, rus dillərindən, tarixdən aldığı əla qiymətlərin şəksiz rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. (Gəncə müsəlman ruhani seminarı bitirməsi haqqında attestat, 27 may 1912-ci il). Öz qələm təcrübələrinə hələ seminarist ikən başlayan Ə.Cavad ilk şerhlərlə bəzi müəllimlərinin diqqətini cəlb etmişdi, Abdulla Tofiq (Sur) vaxtilə dostu Abdulla Şaiqə yazdığı bir məktubda bir gənc şair kimi Ə.Cavadın onda böyük ümidlər oyatdığını etiraf etmişdir.

Gənc Əhməd Cavad hələ Gəncədə təhsil alarkən öz müəllimlərinin və böyük həvəslə oxuduğu kitabların, dövrü mətbuat nümunələrinin təsiri ilə vətənpərvərlik ruhunda böyüyür, getdikcə türkcülük, islamçılıq, çağdaşlıq əsasında milli istiqlaliyyət ideyalarına tapınırdı. Öz millətini, xalqını sevməsi, türk kökümüzə qayıtmaq, mənəviyyatımızda və əxlaqımızda islamın mövqelərini bərpa etmək uğrunda mübarizəyə hələ gənclik illərindən qoşulması Ə.Cavadın başqa xalqların dilini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini layiqincə öyrənib qiymətləndirməsinə əsla mane olmurdu. (Dünya ədəbiyyatı klassiklərindən qiymətli tərcümələri barədə yeri gəldikdə məlumat veriləcəkdir).

Ümumiyyətlə gənc Azərbaycan ziyalılarında milli şüurun inkişaf etməsində rus müstəmləkəçiliyinin ölkəmizdə törətdiyi rəzalətlərin də rolunu göstərmək lazımdır. Axı təbiətin məşhur qanunlarından biri müəyyən mənada cəmiyyətin də həyatına tətbiq edilə bilər: təsir əks təsirə bərabərdir. Məlum olduğu kimi rus-yapon müharibəsində ciddi məğlubiyətə uğradığına, 1905-1907-

ci illərdəki kütləvi təlatüm və iğtişaslardan müəyyən qədər sarsıldığına baxmayaraq Rusiya imperiyası Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində hələ çox güclü idi. Hər halda bu imperiya özünün ucqarlarında “süngü və pulemyotlar üzərində” də olsa öz müstəmləkəçilik siyasətini ardıcıl surətdə yeridir və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ barədə təşəbbüslərini amansızcasına boğurdu. “Təsir əks təsirə bərabərdir” doktrinində olduğu kimi, çarizm azlıqda qalan xalqlara münasibətdə yeritdiyi velikorus şovinist siyasətini kəskinləşdirdikcə o dövrün Azərbaycan gəncliyində, xüsusən də yetişməkdə olan yeni ziyalılar arasında əslə, kökə qayıtmaq meylləri qüvvətlənir, türkcülük ideyalarına rəğbət daha da artırdı. 1912-ci ildə Balkanlarda müharibə başlarkən, əsasən azərbaycanlılardan ibarət xüsusi bir Qafqaz könüllü dəstəsinin cəbhəyə gedib Türkiyə tərəfindən əməliyyatlara qoşulmasının bir əsas səbəbi də elə bu idi. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, həmin könüllü dəstənin tərkibində Əhməd Cavad da vardı.

1912-ci ildə Əhməd Cavad təhsilini bitirərək müəllimlik şəhadətnaməsi aldı. Birinci Dünya müharibəsi illərində şair rus imperializminə və onun həmişə havadarlıq etdiyi erməni daşnaklarına qarşı türk vilayətlərindəki mübarizədə yaxından iştirak etmişdir. O, müharibədən zərər çəkmişlərə kömək edən Azərbaycan Xeyriyyə cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri (katibi) kimi Ərzurum, Qars və Batumda da geniş fəaliyyət göstərmişdir. Bu münasibətlə Əhməd Cavad o zaman müharibə zərərdidələrinin ən çox toplandıqları Batumda küçə-küçə, həyət-həyət gəzib siyahılar tərtib edir, yoxsulları, əlilləri qeydə alırdı. O, təmsil etdiyi cəmiyyətin imkanlarından istifadə edərək qaçqınlara, davada həlak olmuş əsgərlərin ailələrinə hər cür maddi və mənəvi kömək göstərirdi. Bu mürəkkəb şəraitdə gərgin ictimai fəaliyyətlə yanaşı, imkan düşdükcə Əhməd Cavad vaxt taparaq məqalə və şerhlərlə

həm orduya əlindən gələn mənəvi köməyi edir, həm də öz xalqını, millətini oyadırdı.

1916-cı ildə xeyriyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar Batumun küçələrini dolaşarkən Ə.Cavad gələcək həyat yoldaşına, sonralar şirinli-acılı ömrünün dayağı olmuş Şükriyyə xanıma rast gəlir və təlatümlü şair qəlbi ilə ona vurulur. Qız da bu gənc və yaraşlıq, sinəsi dolu, istedadlı Azərbaycan şairinin duyğularına biganə qalmır. Batum zadəganlarından Süleyman bəyin və onun arvadı Səhər xanımın övladı olan Şükriyyə o zaman qızlar gimnaziyasının son sinifində oxuyurmuş. Süleyman bəy Ə.Cavadı tanıdığına, onun xeyriyyəçilik fəaliyyətində öz maddi imkanları ilə yaxından iştirak etdiyinə baxmayaraq şairin göndərdiyi elçiyə, yazıçı Əli Səbriyə müsbət cavab vermir. Lakin bu, gənclərin bir-birinə olan məhəbbətini daha da qüvvətləndirir. Onlar çox çətinliklə də olsa məktublaşırlar... Əhməd Cavad Şükriyyə xanımı götürüb qaçır və onlar birlikdə Gəncəyə gəlirlər. Şair burada müəllimliklə məşğul olur, 1917-ci ildə ailənin ilk övladı Niyazi dünyaya gəlir. Batumdakı qohumlarla münasibətlər də yoluna qoyulur.

1917-ci ildə Rusiyada öz ziddiyyətlərinə görə bəşər tarixində bəlkə də heç bir ictimai-siyasi hadisə ilə müqayisə oluna bilməyən Oktyabr çevrilişi baş verir. Şüarlarda ictimai azadlıqla yanaşı həm də imperiyada amansız milli zülmə məruz qalan xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir. Ucqarların bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycanın da vətənpərvər övladları yaranmış bu fürsətdən istifadə edərək Tiflisdə toplanıb çox böyük çətinliklərlə, maddi və mənəvi məhrumiyyətlər hesabına da olsa 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan edirlər. Xalqımızın tarixində ilk demokratik dövlət təsisatı olan bu cümhuriyyətin ilk paytaxtı Ə.Cavadın çalışdığı Gəncə elan edilmişdi (az sonra hökumətin Bakı şəhərinə köçürüldüyü məlumdur). Ə.Cavad da buraya daxil olmaqla xalqımızın

qabaqcıl oğullarının, vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalılarının həyatında, taleyində bu yeni müstəqil dövlətin nə demək olduğunu aydın təsəvvür etmək üçün şairin bu zaman yazdığı şerlərlə ümumi tanışlıq kifayətdir ki, onlarda əks etdirilən azadlıq, vətənpərvərlik ideyalarının vüsətinə inanasan.

Bu şerlərdən biri musiqisini sonralar əsrin qüdrətli bəstəkarlarından biri kimi tanınmış Üzeyir Hacıbəyovun yazdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himnidir. Himn çox böyük fikri-bədii təsir qüvvəsinə malikdir. Hər bir azərbaycanlıyı yerindən oynadan, az qala mühiti lərzəyə gətirən melodiyası ilə həmahəng oxunduqda bu təsir qat-qat qüvvətlənir və adama elə gəlir ki, onun sözləri adicə mürəkkəblə yox, şairin ürəyinin qanı ilə yazılmışdır.

Bu himnin ilk baxışda çox dar görünən meydanında şair doğma Azərbaycanın miniatur poetik tarixçəsini vermişdir: təkrarsız təbii gözəlliklərə, bərəkətli torpaqlara, tərəvətli şəfa sularına, zəngin yeraltı sərvətlərə malik olan yurdumuz əsrlər boyunca xarici işğalçılara cəlb etmiş, gözəllikləri öz başına bəla kəsilən torpağımızda cahangirlər zaman-zaman at oynatmışlar. Xalqın qeyrətli oğulları istiqlal davalarında qəhrəmanlıqla vuruşub bir sıra hallarda qüvvələrin bərabər olmaması ucbatından həlak olsalar da, ölümsüzlüyə qovuşmuş, vətəni xəritələrdən silinməyə qoymamış, onun mənəviyyatını, dilini, ədəbiyyatını qorumuşlar. Onların şərəfli adları tarixin şanlı səhifələrinə ölməz qəhrəmanlar kimi daxil olmuşdur. Məhz buna görə bu gün hər bir qeyrətli cavan vətənin, xalqın “namusunu hifz etməyə”, “bayrağını yüksəltməyə” hazırdır. Nəqəratda dönə-dönə təkrarlanan “Azərbaycan!”, “Azərbaycan!” nidası mətnin və musiqinin bütün tərkib hissələrini özündə birləşdirən böyük və qüdrətli bir akkord kimi səslənərək, onların hamısını himnin əsas məqsədi, baş ideyası ətrafında toplayır.

Ə.Cavadın 1918-1920-ci illərdə yazılmış məqalələri yalnız şairin özünün deyil, bütünlükdə Azərbaycan xalqının, o cümlədən də gəncəlilərin ölkədə baş vermiş bu böyük hadisədən necə təsirləndiklərini, onların yüksək vətənpərvərlik duyğularını əks etdirməkdədir. Həmin məqalələr müəyyən dərəcədə şairin tərcümeyihalının da üzərinə işıq salmaqdadır. Çünki Ə.Cavadın bu dövrdə yazılmış bir sıra şerlərilə publisistik yazıları arasında təkə mövzu ümumiliyi yox, həm də fikir, qənaət birliyi, əqidə, fəaliyyət uyarlığı vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının ilk ildönümünə - xalqımızın rus imperiyasının zülmündən xilas olub qurduğu birinci müstəqil dövlətinin birinci yubiley təntənəsinə həsr olunmuş “Gəncədə istiqlal günü” məqaləsi (“Ədəbiyyat qəzeti”nin 22 may 1992-ci il tarixli nömrəsində Abbas Çingizov nəşr etdirmişdir) bu baxımdan çox səciyyəvidir. 1919-cu ilin 28 may günündə Gəncədə keçirilən bayram təntənələri haqqında təəssüratdan ibarət olan bu məqalə göstərir ki, Ə.Cavad təkə şerlərində deyil, publisist çıxışlarında da ardıcıl surətdə Azərbaycanın istiqlalını xalqımıza tarixən nəsim olmuş ən böyük nemət kimi təqdim və tərənnüm etmişdir. O zaman “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti xalqın hökuməti deyil, yalnız beş-on nəfərin təsəvvüründən doğan uydurma bir şeydir” iddiasında olan bədxahlarımızın qara niyyətlərini alt-üst edən bu yazıda qarşılaşdığımız “28 mayis”, “üç rəngli milli bayraq”, “milli ordu”, “istiqlal bayramı”, “türk birliyi”, “şəhidlər”, “qərib qurbanlar” anlayışları bu və ya digər şəkildə Ə.Cavadın 1918-1920-ci illər arasında yazdığı bir sıra şerlərinə səpələnmiş incilər kimi par-par parıldamırmı?

Şəhidlərimizə, o cümlədən də Türkiyədən gəlib Azərbaycanın səadəti yolunda canından keçmiş qardaşlarımıza həsr etdiyi şerlər öz səmimiyyəti, kövrəkliyi, həm də mübarizə ruhu ilə Əhməd Cavadın ən yaxşı əsərlərindəndir. Təəssürat səciyyəsi daşı-

yan, bir növ hesabat, reportaj ruhunda yazılmış “Gəncədə istiqlal günü” məqaləsində də şəhidlər motivi Ə.Cavadın diqqət mərkəzindədir: “Camedən müntəzəm bir surətdə çıxan cəmaət... cəmin qarşısındakı məzarlarda yatan şəhid türk qardaşlarını da yada saldı. Bizi qurtarmaq üçün özlərini öldürən bu əsgərlərin ruhunu şad etmək üçün önlərində bütün başlar əgilib, gözlər yaşardı! Bayrağından uzaq düşən bu möhtərəm şəhidlərə bayrağımız baş əgdi!.. Hələ o dərin bir sükut ilə oxunan fatihədəki bəlağətə, vüzuha, sidqə dünyanın əski-yeni bütün şerləri, məntiqləri yetişməzdi! Bu abidəsiz, qərib qurbanların müstəqil vətənləri nə haldadır, Allahım!?”.

1920-ci ilin aprel ayının sonlarında tərkibi əsas etibarilə rus bolşeviklərindən və erməni daşnaklarından ibarət olan XI Qırmızı Ordu Azərbaycana soxulur. İdealları uğrunda Ə.Cavadın fəal mübarizə apardığı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yığılır. Cümhuriyyətin süqutundan bir neçə ay sonra Ə.Cavad təyinatla Qusara müəllim göndərilir. O, ailəsilə birlikdə Qusarın Xuluq kəndinə köçərək burada müəllimliyə başlayır. Tezliklə həmin məktəbin direktoru vəzifəsi ona tapşırılır. Öz vəzifəsinin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəldiyi barədə Quba qəza xalq maarifi şöbəsinə verilmiş xasiyyətnamədə məlumat var.

Xuluqda işlərkən dönük taleyin Əhməd Cavadla başladığı amansız bir oyunun, böyük bir faciənin ilk duyünləri vurulur. Sonralar Azərbaycanda Fövqəladə Komissiyanın (ÇK) sədri, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin başçısı olmuş Mir Cəfər Bağırov da həmin kənddə Ə.Cavadla bir yerdə işləyirdi. Şair özünün xalq ruhunda, türkçülük əhvali-ruhiyyəsilə yazdığı əsərlərindən bəzilərini Bağırova oxuyur, o da bunları bəyənməmiş. Üstündən 16-17 il keçdikdən sonra Ə.Cavadın ağır repressiyaya məruz qalmasında, cəlladların əli ilə nakam həyatına

nöqtə qoyulmasında onun vaxtilə Bağirovla olan bu qısa müddətli tanışlığının müdhiş rolu tamamilə aydındır...

1922-ci ildə Ə.Cavad Bakıda Pedaqoji Ali məktəbə daxil olur. 1923-cü ildə həbs edilir. O, görkəmli azadlıq mücahidi, M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşlarından Mirzəbala Məhəmmədzadənin Türkiyəyə getməsinə təşkil etməkdə ittiham olunur. Lakin ittiham sübuta yetmir və Ə.Cavad azad olunur. Nərimanov texnikumunda dil və ədəbiyyat dərsləri deyir, 1924-cü ildə “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin katibi seçilir. 1925-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalına məsul katib təyin olunur. İşləyə-işləyə təhsil aldığı Ali Pedaqoji İnstitutu bitirir. (Şəhadətnamə № 86, 1926-cı il). Bundan sonra Ə.Cavadın pedaqoji fəaliyyət meydanı daha çox ali məktəblər olur. O, Azərbaycan Politeknik İnstitutunda müəllimlik etmiş, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda dosent olmuş, institutla birgə 1930-cu ildə Gəncəyə köçmüş, bir qədər sonra burada dilçilik kafedrasına başçılıq etmiş, həmin institutda rus dili üzrə ilk professorlardan biri olmuşdur.

Uzun illər texnikum və ali məktəblərdə dərslər demiş Ə.Cavad öz ömrünü şam kimi əridərək millətin balalarına savad, elm, vətəndaş qeyrəti aşılamişdı. Şagirdləri, tələbələri bu dərin bilikli, yüksək mədəniyyətli, şair ürəkli müəllimi sevir və yüksək də qiymətləndirirdilər. Təhsili tamam edib Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə dağılışan bu gənclər öz müəllimlərini unutmur, onunla məktublaşır, xalqın maariflənməsinə necə xidmət etdiklərindən yazır, Ə.Cavadı dönə-dönə öz dərin təşəkkür və minnətdarlıqlarını bildirir, onun etimadını doğruldacaqlarına söz verirdilər. Tağı Həqqi 27 iyun 1927-ci il tarixli məktubunda açıqca etiraf edirdi ki, “Bu gün özümdə hiss etdiyim qırılmaz qüvvəti və sönməz eşqi mənə Siz bəxş etmişiniz... Sizdə həqiqi bir iman var”. Bəziləri isə şər sahəsində öz qələm təcrübələrindən nümunələr göndərərək mäs-

lähət istəyir, müəllimlərinə məhəbbəti də mənzum parçalarda ifadə edirdilər.

*Sənin nurun işıq salır gözlərə,
Çalış deyir, oxu deyir bizlərə,
Öyrən elmi, alışı deyir sözlərə,
O sözlərin cümlə-canı səndədir.*

(Əhməd Quluzadə, 22 aprel 1925-ci il).

Bakı Türk İşçi fakültəsinin məzunu Qüdrət Ələvi isə 7 iyun 1927-ci ildə Lənkərandan göndərdiyi məktubda “tam dörd il zəhmət və məşəqqət çəkib bizi hazırlayan ustadıma” deyərək müraciət etdiyi müəlliminə layiqli hədiyyə kimi “Qırıq saz” adlı şer yazıb göndərmişdir. Nizami Muzeyində Ə.Cavad - şair və müəllimə dərin məhəbbət, böyük ehtiram və minnətdarlıq duyğusunun ifadəsi olan bu cür məktublar çoxdur.

İdeoloji sahədə rəhbər orqanlar, “Qızıl qələmlər” cəmiyyəti, onun fəal üzvləri olan “proletar” şairləri, bir sözlə Ə.Cavadın əleyhdarları vaxtaşırı ona qarşı rəsmi və qeyri-rəsmi çıxışlar edir, yalanlar uydurur, “düz yola”, yəni məcburən yeni quruluşu, onun bütün sahələrdəki işini tərənnüm etməyə çağırır, belə olmayacağı təqdirdə çox böyük cəzalara məruz qalacağı ilə hədələyirdilər. Belə bir vaxtda Ə.Nazim Moskvada çap olunmuş bir məqaləsində (“Peçat i revolyusiya”, N 7, 1929-cu il) göstərdi ki, İstanbulda buraxılmış “İstiqlal uğrunda” adlı kitabda Ə.Cavadın da bir neçə şeri dərc olunmuşdur. Bu xəbər şairin ətrafında onsuz da gərginləşmiş mühitdə bir bomba kimi partladı və bu partlayış çox geniş miqyasda əks-səda verdi. 20-ci illərin axırlarına doğru Azərbaycanın ədəbi mühitindəki vəziyyət və bu vəziyyətdə Ə.Cavadın münasibət haqqında nisbətən aydın təsəvvür oymağı

məqsədilə həmin məsələ ilə əlaqədar bir qədər ətraflı məlumat verməyi məqsəduyğun sayıram.

Şair “Şiddətli protesto edirəm” (“Kommunist” qəzeti, 31 oktyabr 1929-cu il) adlı etirazında göstərdi ki, Aprel inqilabından sonra əlaqədar olmadığı bir təşkilat tərəfindən nəşr edilən bu kitabdan xəbəri olmadığı kimi, hansı əsərlərinin də həmin kitaba düşdüyünü bilmir. Ə.Cavadın bəyanatı ehtirasları daha da qızıqdırdı, ondan “səhvlərini” etiraf etməyi gözləyən opponetlərini qəzəbləndirdi. “Kommunist”, “Bakinski raboçi”, “Yeni yol”, “Gənc işçi” qəzetləri xüsusi bir sehri çubuqla hərəkətə gətirilmiş kimi səs-səsə verib, tək imza ilə, imzasız, bir neçə imza ilə dərc olunmuş yazılarında Ə.Cavadı inqilabi duyğudan uzaq olmaqda, quruluş əleyhinə böhtan yazmaqda, gənc müəlliflərə pis nümunə göstərməkdə ittiham edir, onun yaradıcılıq fəaliyyətindən, müəllimlikdən uzaqlaşdırılmasını tələb edirdilər. “Kommunist” qəzeti özü bircə gün əvvəl dərc etdiyi etiraz yazısından peşiman olmuş kimi noyabrın 1-də çıxan növbəti sayında Ə.Cavadın cəmi üç xırda abzasdan ibarət olan əl boyda etirazına az qala bir “padvallıq” redaksiya məqaləsilə cavab verir. Güman etmək olar ki, şairin məktubuna qeyri-rəsmi, iftiraçı, təhdidəci cavab hələ Ə.Cavadın etirazı dərc olunmamış hazırlanmışdı. Redaksiya məqaləsindən verdiyim bu bir neçə parça onun həm məzmunu, həm də ahəngi barədə obyektiv təsvir oyardığı üçün əlavə şərhə ehtiyac görmürəm. Əlbəttə, məqalənin ümumi mədəni-etik səviyyəsinə uyğun da sərlövhəsi “seçilmişdi”: “Keçinin andınamı, xoruzun quyruğunamı? (Cavadın protestosu münasibətilə)”. Bu da cavabdan cümlələr:

“Bizi maraqlandıran məsələ hər şeydən əvvəl budur ki, nə üçün müsavətçilər öz kitablarında... Həsən, Hüseyn, yaxud Vəlinin deyil, haman-haman Cavadın əsərlərini dərc və nəşr edirlər? Hamı, xüsusən Cavadın özü bu məsələ üzərində düşünməlidir.

Cavadın əsərlərindən müsavət ruhu, müsavətçilik iyi gəlir. Bu əsərlər mövzu etibarilə göllər, meşələr, bulutlar və sevgilərə rəcedir və bu günkü Azərbaycan oxucularına əsla lazım deyildir. Bunu dəfələrlə qəzetimiz səhifələrində Cavada göstərmişiz... Bundan sonra Şura hökuməti və sosializm uğrunda Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsini qəbul və təsdiq etdiyinə (dair) həqiqi, müəyyən sübutlar olmadıqca Cavada və onun protesto-etirazına inanmaq olarmı?.. Biz heç vaxt yol vermərik ki, Şura müəssisələrində işləyənlər... duz-çörəyimizi yeyənlər bizə təpik atsınlar, Krilovun şerindəki donuz olsunlar. Heç kəsə, xüsusən Cavada böylə etməyə izin vermərik... Xüsusilə Cavad böylə etsə əlini kəsərik!”.

Konkret müəlliflərə gəldikdə isə məsələ, Ə.Vəliyev bu fikirdə idi: “Biz hər şeydən əvvəl Ə.Cavad kimi müsavətçi şairlərin iç üzünü açmalı və onları şura yazıçılarına yaxın buraxmamalıyıq. Halbuki Cavadlar bizim Müşfiq kimi bəzi yoldaşları öz təsiri altına almaqla onların ruhunu zəhərləyirlər. Böylə işlərə qəti olaraq nəhayət verməliyiz”. (Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin noyabrın birində çağırılmış geniş iclasındakı çıxışından. “Kommunist” qəzeti, 3 noyabr, 1929-cu il) Hətta Hacı Kərim Sanlı kimi yaşlı, təcrübəli bir şair də bu vurha-vurdan kənarda qalmaq özünə rəva bilməyib, 5 noyabr 1929-cu il tarixli həmin qəzetdə bu sətirləri çap etdirmişdi: “Cavad Azərbaycanda kimi ağa görmək istəyir? Sarı Ələkbərimi? Onun qoçuları(nımı)? Bakıya Sallaq Dadaşı, Teymur bəyi, Qoçu Nəcəfçulularımı dirildib gətirmək istəyir?.. Əyər Cavadın sözü ilə fikri müvafiq deyilsə, əyər o, müsavətçilərlə bir yolda getmək istəyirsə, o zaman özünü tək görəcəkdir və Azərbaycanın qızıl gülləri ona tikan görünəcəkdir”. “Yeni yol” qəzetində dərc olunmuş “Cavada nifrət” (6 noyabr, 1929-cu il) məqaləsində də qəzetin öz “kollektiv müxbirləri”nin etirazındakı ahəng hədələyici idi. “Biz Ə.Cavadın çürük müsavət

mətbuatında quruluşumuz əleyhinə yazdığı böhtan və yalan sözlərinə qarşı şiddətli nifrətimizi bildiririz... Böyük çətinliklərə baxmayaraq sosializm yaşayışı qurduğumuz bir zamanda Ə.Cavad kimi ikiüzlülərin fırıldaqlarına nəhayət verəcəyiz!”.

Məqələsinin adını “Sükut edə bilməriz!” (“Kommunist” qəzeti, 3 noyabr, 1929-cu il) qoyan S.Rüstəm heç bir ciddi, əsaslı dəlil gətirmədən “sübut etməyə” çalışırdı ki, Türkiyədə nəşr olunmuş şerləri elə doğrudan da Ə.Cavad yazıb lazımı yerinə çatdırmışdır, özü də “müəyyən məqsədlə”. Onun səsinə səs verən B.Talıblı isə “Ədəbiyyat inqilaba xidmət etməlidir!” (“Kommunist” qəzeti, 11 noyabr 1929-cu il) məqaləsində bu xüsusda heç kəsdən səlahiyyət almadığına baxmayaraq, bütün fəhlə və kəndlilər adından fanatikcəsinə yazırdı: “On ildən bəri inqilaba qoşulmayaraq əməkçi siniflə yan-yana ayaqlaşmayan, ona yardım göstərməyən Ə.Cavad kimilərin ən axırda... üzr istəməsinə heç bir işçi və kəndli inanmaz!”.

Bu məsələdə xüsusi canfəşanlıq göstərən “Gənc işçi” qəzeti redaksiyasının bu tipli yazılar verməklə ürəyi soyumamış, 17 noyabr 1929-cu il tarixli nömrəsində Ə.Cavadın əleyhinə bir “şer” də buraxmışdı:

*...Yetişib Türkiyəyə yazdığı bir çox əsəri,
Yazdığından özünün yaxşıca vardır xəbəri:
Əyləşib Türkiyədə, dəvət edib dərbədəri,
Şerinə çıxdı yiyə Türkiyə Əhməd Cavadın,
Bicliyi oldu əyan cümləyə Əhməd Cavadın.*

*Verməmiş məktubunu poçta və ya telqrafa,
Yəqin onda onu sövq etdi ora simsiz hava;
Zurnasın çalmadadır öz-özünə sübhü-məsə,
İç üzü bəlli olub cümləyə Əhməd Cavadın,
Şerinə ağuş açıb Türkiyə Əhməd Cavadın.*

*Başını əymədə üç rəngli “gözəl bayrağına”,
Qədəm atmaq diləyir Türkiyənin torpağına.
Hərzələr yazmadadır baxmayaraq sol-sağına,
Şerinə qollar açıb Türkiyə Əhməd Cavadın,
Tamahı qurcalanır hürməyə Əhməd Cavadın.*

*Qanını coşduracaq köhnə o dostlar həvəsi,
Yadına düşdü bu gün “Göy gölü”nün xatirəsi.
Gözlədi, gəlmədilər... qaynadı səbrin kasəsi,
Gücü çatdı balaca hürməyə Əhməd Cavadın,
Hiyləsi oldu əyan ölkəyə Əhməd Cavadın.
Maaş almaqla yeyir müftəcə şura çörəyin,
Şişirdib qarnını, gündən-günə yağlar göbəyin.
İndi bildirməlidir həddini nankor köpəyin,
Bicliyi oldu əyan cümləyə Əhməd Cavadın,
Yeridir sürgünə, ya türməyə Əhməd Cavadın.*

Bu mətni qəzetin redaksiyası “Qırmızı saz” imzası ilə nəşr etmişdi. Qırmızını qızıl sözünün sinonimi kimi bir çox isimlərlə yanaşı işlətmək o vaxt çox dəb idi: qırmızı ordu, qırmızı meydan, qırmızı əsgər, qırmızı qələm, qırmızılar, qırmızı qalstuk, qırmızı professor və i.a. Bu söz birləşmələrinin bir çoxu on illər boyu işlədildisə də, xoşbəxtlikdən, qırmızı kəlməsi bir sifət olaraq saz ismi ilə heç uzlaşmadı. Odur ki, bu cəfəngiyyatın altında “Qırmızı saz” imzasını görəndə onu qondaranların teyflərinin ünvanına bu sözləri pıçıldamaqdan özümü saxlaya bilmədim: Üzünüz qara olsun, a sazımızı qızardanlar!

Beləliklə də ideologiya qaragüruhçuları əvvəlcə Ə.Cavadın xaricə şer göndərməsi barədə iftiranı yaymış, bunun ardınca da növbəti anti-Cavad kampaniyasına başlamışdılar. Yaşadığımız

günlərin o müdhiş illərdən bixəbər gənc oxucusu sual verə bilər ki, bir şair üçün şerlərini xarici ölkədə çap etdirmək nə böyük cinayətmiş ki, onun ətrafında belə hay-küy qoparıblar?! Lakin unutmamaq olmaz ki, o zaman sovetləşdirilmiş Azərbaycanda yeganə partiyanın Mərkəzi Komitəsindən NKVD-yə qədər, qəzet və jurnal redaksiyaları da buraya daxil olmaqla, bütün rəsmi orqanlarda türk deyənin tükünü didir, xalqın öz soykökü haqqında, Türkiyədəki dil, millət, din qardaşları ilə əlaqəsi haqqında hər cür təşəbbüsü fəvqəladə bir cinayət kimi qiymətləndirirdilər. Bu sahədə respublikada aşkarca manqurtçuluq siyasəti yeridilirdi.

Bu üzdənirəq şer doğurdanmı hansı bir naşı adam tərəfindən yazılıb, yoxsa redaksiyada bilərəkdənmi təhrif olunub ki, beləliklə də onun “aşağı” təbəqədən çıxmış ayıq-sayıq proletar şairi tərəfindən qələmə alındığı gözə soxulsun? İndi bunu ayırd etmək çətindir. Lakin “şerin” qol-qabırğasının neçə yerdən sındırıldığı göz qabağındadır. Vəzn pozğunluğu, dil xətalrı, qafiyə xətrinə işlədilmiş bir sıra sözlərin nəinki şəriyyətdən, ümumiyyətlə mədəniyyətdən, insaniyyətdən kənar olduğu şübhəsizdir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, “şer” öz mənhus işini görürdü. Böyük tirajla nəşr edilib yayılmış bu cəfəngiyyat hər şeydən əvvəl yüksək əxlaq və mədəniyyət, uca vüqar sahibi olan incə ruhlu şairin yaralı köksünə murdar bir pəncə ilə vurulan ağır zərbə idi. Ə.Cavad zahirən özünü nə qədər təmkinli və soyuqqanlı aparsa da bu zərbədən onun necə mənəvi sarsıntıya məruz qaldığını kütləvi mətbuat səhifələrindən üstünə çirkab atılanlar yaxşı bilirlər. Lakin məsələ bununla da bitmirdi. “Gənc işçi”nin bu çıxışı Ə.Cavad əleyhinə siyasi hücumların qarşısından gələn 30-cu illərdə yeni, daha sərt, daha amansız bir mərhələsinin başladığı demək idi.

1932-ci ilin aprelinde ÜİK(b)P MK “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. Qərara əsasən bütün ölkədə Proletar Yazıçıları Birlikləri ləğv olunur,

“sovet platformasına kömək edən” yazıçıların vahid təşkilatı, SSRİ-nin, yerlərdə işə milli respublikaların Sovet Yazıçıları İttifaqı yaradılırdı. Bu münasibətlə təsis olunan təşkilat komitələri yerlərdə işə başladılar. Bakıda keçirilən tədbirlərdən biri Təşkilat komitəsinin 1933-cü ilin yanvarında çağırılan plenumu oldu. Sözdə məsələ belə qoyulurdu ki, Proletar Yazıçıları Assosiasiyası bir təşkilat kimi ləğv olunur, hansı ədəbi qrupa mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bədii ədəbiyyatı yaradanların hamısı vahid Yazıçılar İttifaqı ətrafında təşkilatlanır. Mənşəcə proletar olmayan köhnə yazıçılara qarşı hücumlar dayandırılır, “cığırdaş” adı verilmiş yaradıcı ziyalılara “yeni dünyanın qurulmasında” yaxından iştirak etmək imkanı verilmirdi. Sən demə, bu növbəti partiya qərarının əsas məqsədi bolşeviksayağı hiyləgər yollarla ehtirasları qızıqsıdırmaq, eyni xalqa mənsub olan yaradıcı ziyalıların birini o birinin əlilə ifşa etmək, son nəticədə 1937-ci ilin soyqırımına zəmin hazırlamaq imiş. Hər halda Azərbaycanda bu proses çox ağırlı davam edir, işin gedişində bir sıra istedadlı yazıçı gözüm-çıxdıya salınır, onlara nəinki etibar edilmir, etimad göstərilmir, hətta sadəcə olaraq maarifin, mədəniyyətin bir sahəsində işləyib ailəsinin güzəranını təmin etməyə belə imkan verilmirdi. Yənə də “köhnə yorğan içi açılır”, onların keçmişdə yazılmış əsərləri mənfur “proletar mədəniyyəti” mövqelərindən “təhlil” və “ifşa” olunurdu. Bu cür ədəbi simalardan biri, əleyhinə hücumların sayı, kəskinliyi etibarilə bəlkə də birincisi Ə.Cavad idi. Azərbaycan Şura Yazıçıları Təşkilat Komitəsinin 1933-cü ilin yanvarında Bakıda keçirilmiş birinci plenumunun materialları da buna bir sübutdur (bax: “Plenuma baxış”, “Hücum” jurnalı, N 1-2, 1933, səh. 58-59). Əslində respublikada Yazıçılar İttifaqı yaradılmasına hazırlığın gedişini müzakirə etmək üçün toplanmış plenumda söhbətin az qala yarısı yənə də məhz “köhnə” yazıçıların, o cümlədən də Ə.Cavadın taleyindən getmişdir. Şairin əsərlərini əksin-

qilabi yazılar adlandırır, onu sağdan da, soldan da şiddətlə tənqid və ifşa edirdilər. Buna görə də Ə.Cavad plenumda ətraflı bir çıxış edib bu hücumlara cavab verməli olur. Əlbəttə, o, özünün bir zamanlar müsavət yazıçısı olduğunu etiraf edir. Bunun səbəbini aldığı tərbiyədə, təhsildə, yaşadığı mühitdə görür. Şairə qarşı irəli sürülmüş ittihamların necə amansız olduğuna inanmaq üçün onun cavab nitqindən bir neçə cümlə gətirirəm: “Bəzi yoldaşlar mənim əsərlərimi düzgün olmayaraq təhlil etmişlər, onlara yalnız milli-şovinist məzmunu deyil, hətta əksinqilabi xarakter vermişlər. Mənim (isə) yeganə idealım yalnız milli hərəkət olmuşdur... Kommunist, sosialist hərəkətini mən bilməmişəm, sol hərəkətin də heç vaxt düşməni olmamışam... Mən həmişə əməkçi kütlə arasında çalışmışam. Müharibə əsnasında yaralılara yardımda bulunmuşam. Mənim yazılarımda əlli faizi cəbhədən məktub alanlar və yoxsullar həyatına ithaf edilmişdir... Burada çıxıb “bu adam bolşeviklər, kommunistlər əleyhinə yazmışdır” söyləmək doğru deyil. Mən rica edərdim ki, ...faktlar düzgün qiymətləndirilib təhrif edilməsin. Mən söz vermişəm ki, yeni ruhda işləyəcəyəm. Lakin imkan veriniz, mənə yardım ediniz”.

1934-cü ildə şairin ailəsində çox dəhşətli bir faciə baş verir. Onun Almas adlı on altı yaşlı gözəl və ağıllı qızı sarkoma (yaman xassəli şiş) xəstəliyinə mübtəla olur. Ə.Cavad və Şükriyyə xanım bütün maddi və mənəvi imkanlarını, valideyn səfərlərini səfərbərliyə alırlarsa da müalicə heç bir nəticə vermir. Azərbaycanda, Gürcüstanda xəstəni çox həkimlərə göstərirlər, Moskvadan çağırılmış professor da Almasın dərfinə əlac tapa bilmir... Qızının faciəsi şairi çox dərindən sarsıdır. Böyük oğlu Niyazi Axundzadənin yazdığına görə atasının qapqara saçları Almasın faciəsindən sonra ağarmışdı.

1935-ci ildə Bakıya gələn Ə.Cavad Azərneşrdə tərcümə əsərlərinin redaktəsilə məşğul olur. Özü də bədii tərcümə sahəsin-

də fəaliyyətini davam etdirir, kinostudiyada çalışır. Bir müddət şer yaradıcılığı ilə məşğul olmayan Ə.Cavad əlinə qələm alarkən ilk misralarını nakam qızının müsibətinə həsr edir...

Faciə isə faciə üstündən gəlirdi. Mətbuatda, ictimai yığıncıqlarda görkəmli elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinə, o cümlədən də nədənsə hamıdan artıq Ə.Cavad hücum getdikcə şiddətlənib 1937-ci ilin əvvəllərində özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Məsələn, Yazıçılar İttifaqının martın 18-də açılan plenumunda gündəlikdə iki məsələ durduğuna və onlardan biri A.S.Puşkinin 100 illiyinə, digəri isə Oktyabr çevrilişinin 20 illiyinə həsr edildiyinə baxmayaraq, ən çox və ən kəskin söhbətlər ədəbi həyatda yol verilən “əyintilərdən”, sinfi sayıqlığı qüvvətləndirmək zərurətindən, Ə.Cavadın yeni cəmiyyət quruculuğuna biganəliyindən gedir, şair dönə-dönə açıq-aşkar hədələndirdi. Məruzəçilərdən S.Şamilov göstərirdi ki, bütün yazıçılar Oktyabr yubileyinə öz sözünü deməlidir, lakin Ə.Cavadın bu barədə bir səs çıxmır. *(Mən stenoqramı mətləbə xələl gətirməyən cüzi ixtisarla verir, stenoqrafistin canlı danışığı zamanı tuta bilmədiyini güman etdiyim tək-tük ifadələri bərpa edirəm - B.N.).* Ə.Cavadın məsələsini siz bilirsiniz. Bilirsiniz ki, gənc proletar Qızıl qələm cəmiyyəti öz inkişafında mühüm zərbəni Ə.Cavadın qarşı çevirmişdir. Bu da təsadüfi deyil, Ə.Cavadın ölmüş sinfin ideologiyası davam etdirilir. Bu ideologiyanın təbliği qorxulu və zərərli. Çünki Ə.Cavad az-çox bədii sözə malikdir. Bilirsiniz ki, bəzi gənclər onun ilk şerlərini oxuyurlar. Ə.Cavadın inqilabdan sonrakı şerləri maskalanmış mürtəce əsərlərdir. “Oktyabr inqilabı” və “İşçi” şerlərinin mürtəce, kontrrevolyusion əsərlər olması hər kəsə məlumdur... İnqilab gəldi, o, yeni insanlar yaratdı. Sən də yeni insan verməli idin. Yeni insan vermirsənsə onda... ədəbiyyatımızdan atılmalısən!”

Məruzədən sonra görünür, ittihamların ağırlığına dözə bilmədiyi üçün birinci sözü Ə.Cavad alır və qətiyyətlə deyir: “Məyər “Nə yazım?”, “Sən ağlama!”, “Göy göl” əksinqilabi şerlərdir?.. Bundan belə çıxır ki, mən nə yazmışamsa hamısı əksinqilabi şerlərdir. Bilmirəm, məsələni belə qoymaq olarmı? Demək olar ki, şerlərimin bəzilərində müvəffəq olmamışam. Lakin bunlara əksinqilabi ad vermək tamamilə doğru bir qiymət deyil!”

Ədəbi taleyi mənə məlum olmayan Feyruz adlı birisi plenum iclasında Ə.Cavadın fəaliyyətinin bir qədər də əvvəlki mərhələsinə diqqəti yönəldərək göstərir ki, şair Yazıçılar Cəmiyyətinin katibi olanda guya yeni istedadların inkişafına mane olmuşdur. Feyruz fakt kimi bunu göstərir ki, vaxtilə “S.Rüstəm cəmiyyətə daxil olmaq üçün ərizə vermiş, lakin o, “komsomolçu olduğu üçün” Ə.Cavad ərizəyə məhəl qoymamışdır. Şair Müşfiqin nüfuzundan sui-istifadə edərək “öz əksinqilabi fikirlərini” onun dilavər şerləri vasitəsilə yaymışdır”. Bu sətirləri oxuyanda fikir adamı götürür. Yəni o Feyruz, hər kəsdirsə, bilmirdi ki, gənc həvəskarları üç-beş qələm təcrübəsinə görə Yazıçılar Cəmiyyətinə qəbul etməməkdə qəbahət yoxdur? Axı o vaxt S.Rüstəm ilk yazılarını yazırdı və əsasən “proletar mövzularına” girişdən ibarət olan yazılar hələ müəllifinin poetik istedadına dəlalət eləməirdi. Əgər məhz bu səbəbə görə bir cavanın Yazıçılar Cəmiyyətinə qəbul edilməsi bir qədər təxirə salınıbsa bu zəmində gərgin münasibət saxlayıb sonra da onu ədavətə çevirməyə nə ehtiyac var idi? Həmin plenumun üç gün sonrakı (21 mart) iclasında S.Rüstəmin özünün Ə.Cavad əleyhinə əsassız, lakin çox iddialı, hücumçu çıxışı göstərdi ki, gərgin münasibət, doğrudan da qalmış və ədavətə çevrilmiş. Yenə həmin gün iclasın sədri məruzəçi A.Musaxanlıdan soruşur: “Belə bir (müləhizə) var ki, Cavad guya yüksək talantlı şairdir. Buna bizim əlimizdə vəsiqə (əsas) var ki?..” Bu sual növbəti hücum üçün tənqidçiyə fürsət verir və məsələnin

estetik tərəfi barədə “xala, xətrin qalması” el sözündə olduğu kimi bircə namüəyyən cümlə deyib yenə də “sarı simə” keçir: “Cavadın dili (nin) zahiri formalara sahib olmasını inkar etmək olmaz. Fəqət, bununla bərabər yüksək şair üçün tək cə məzmun düzmək kifayət deyil. O şair ki, geniş həyatı əhatə edə bilmir, onu sovet şairi kimi böyük talant saymaq olmaz”.

Ən kəskin çıxışlardan birini də nəzərdən keçirib üçüncü plenumda Ə.Cavadın bir yaradıcı-ziyalı kimi necə axırına çıxıldığı barədə ürəksızan söhbəti yekunlaşdırıram. S.Rüstəmin yuxarıda qeyd etdiyim çıxışında dediklərindən: “Cavad bizim proletar ədəbiyyatına çox zərər vermiş (dir). Vaxtilə (onun təsiri ilə) küçələrdə gənc yazıçılar üzümüzə tüpürürdülər. Onun şerlərini (isə) sinfi düşmənlər məktəblərə qədər yeridirdi... Bu hərəkətlər bizim inqilabi ədəbiyyatın qabağına çıxmaq, onun nüfuzunu öldürmək (demək) idi. (Cavada müraciətlə) Sən bu qədər yazıçılıq stajın ola-ola partiyamız üçün əsərlərinlə öz səmimiyyətini göstərməli idin. Sən isə bunu etmədin... Nə vaxta qədər bizi... aldadacaqsan? Yoldaşlar! Cavad məsələsini konkret qoyuram: O, həmişə bizi aldatdığına görə və bu vaxta qədər özünü göstərmədiyinə görə Yazıçılar İttifaqından çıxarılsın!”

Elə buradaca qeyd edim ki, Ə.Cavad heç kəsi, o cümlədən də S.Rüstəmi aldatmırdı. Ədəbi hadisələr, yazıçılar, o cümlədən də bəzi iddialı cavanlar haqqında nə düşünürdüsə onu da deyirdi. 20-ci illərin ortalarında “köhnə” şair və ədibləri bəyənməyən, onları gözümçixdiyə salan, istedad və davranış mədəniyyəti zəif olan “proletkultçu” şer həvəskarı haqqında da Ə.Cavad məhz həqiqəti demişdi:

*Özləri məhrumkən feyzi-ədəbdən,
Günahı bizlərdə görənlərə bax!
“Parlayıb” bir zaman düşdülər dəbdən,
Bazara yeni mal verənlərə bax!*

*...Dün biri haykırdı: çaldığım sazdır,
Xəzanım bulunmaz, günlərim yazdır.
Baxdım: rəngi solğun, ruhu da azdır,
Fidanın yerində gəzənlərə bax!*

“Bax” rədifli qoşmada özünün ilk gənclik illərindəki portretini görən S.Rüstəm məqalələrindən birində Ə.Cavadı yeniliyin düşməni kimi ifşa etmək üçün bu bəndləri ondan sitat kimi gətirmişdi. Nizami muzeyində həmin qoşmanın daha mükəmməl bir variantı qorunur. Mənzərənin tamlığı nəminə qoşmanın digər bəndlərini də burada verməyi məqsədəuyğun sayıram:

*Küsərlər, bilməzlər küsdükləri nə,
Dün küsənlər bu gün barışır yenə.
Öylə ki, səs düşür, qızıdır çənə,
Sənət meydanına girənlərə bax!*

*Hələ vardır biri, “kişidir-kişi”!
Öylə ki, bir parça qarışdı işi,
Bərəldib gözünü, qıvcırdıb dişi,
Yazdığı bol çərən-pərənlərə bax!*

Beləliklə də Yazıçılar İttifaqının Mart (1937-ci il) plenumunda Ə.Cavadın əleyhdarları təkə son hadisə və əhvalatlarla kifayətlənmir, keçmişlərə də əl atır, ədəbi həyatın gündəlik, adi faktlarına siyasi don geydirib eybəcər şəkildə meydana çıxarırdılar.

Bütün bunlardan, bir çoxunu burada qeyd etmədiyim hücum və təkliflərdən sonra plenumun Ə.Cavad haqqında qəti və amansız qərarı müəyyən edilir: “Kontrevolyusioner, millətçi, müsavətçi ideologiyadan özünü təmizləmək üçün heç bir ciddi və

səmimi iş görməyən Ə.Cavad özünün plenumdakı çıxışı ilə bir daha sübut etdi ki, o qətiyyətlə sovet yazıçılarının Nizamnaməsinin tələblərinə riayət etməyir, onun müddəalarını həyata keçirmək istəmir, sovet platformasında durmur, sosializm quruluşunda aktiv iştirak etmir. Buna görə də Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının plenumu Əhməd Cavadı öz sıralarından çıxarmağı qərara alır”.

Lakin şairin Yazıçılar İttifaqından çıxarılması da müəyyən dairələr arasında anti-Cavad ehtiraslarını söndürə bilmədi. Onun haqqında materiallar artıq yenə İttifaq (Moskva) mətbuatına yol tapır, çıxışların ahəngi daha sərt, tələbləri isə daha dəhşətli olurdu. Əvvəlcədən də bolşevik-daşnak siyasətçilərin gözündə “əskisi tüstülü” görünən Ə.Cavadın Yazıçılar İttifaqından çıxarılması inzibati orqanların əl-qolunu daha da açdı və iyunun 3-də Əhməd Cavad həbs edildi. Azərbaycan yazıçılarının divan tutulmasında o zaman “Pravda”nın necə qızıdırıcı rol oynadığını aydın təsəvvür etmək üçün həmin qəzetin 8 iyun 1937-ci il tarixli sayında müxbir Q.Rıklinin dərc etdirdiyi “Düşmənin hiylələri (Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında)” adlı məqalə çox səciyyəvidir. İttifaqın rəhbərlərindən S.Şamilov müxbirlə söhbətində lovgalanır ki, “Biz Ə.Nazimi, Ə.Cavadı, M.Rəfilini (İttifaqdan) çıxarmışıq”. Lakin “Pravda” əjdahasının iştahını bununla təmin etmək çətin idi. Müxbir yazır: “İş bundadır ki, İttifaqın idarə heyəti digər təşkilatlar tərəfindən artıq ifşa edilmiş olan düşmənləri qızgın ifşa edir”. Beləliklə də qəzet “sinfi mübarizə” meydanında qanları tökülmək üçün Azərbaycan yazıçılarının yeni, hələ başqa təşkilatlar tərəfindən ifşa edilməmiş qurbanlar tələb edirdi...

Ailə üzvlərinin dediyinə görə, Ə.Cavad totalitar rejim şəraitində onu nə gözlədiyini bilirdi. Şairin yayınıb aradan çıxmağa, məsələn, Türkiyəyə getməyə imkanı var idi. Lakin o, belə şeyi xəyalına belə gətirmək istəmirdi. Uşaqlarını, ailəsini ilahi bir

məhəbbətlə sevən bir şair özünü qorumaq naminə onları atıb uzağa gedərdimi? Bu da onun xarakterinin əsas xüsusiyyətlərindən, vüqarından, əyilməzliyindən doğan bir keyfiyyət idi. Yaxın adamları etiraf edirdi ki, həyatının ən çətin anlarında belə Ə.Cavadı sarsılan, sıtqıyan, şikayətlənən, dərin kədəre qapılan görməmişdilər. O hər şeyə nikbin, xeyirxah nəzərlə baxmağa adət etmişdi. Həm də bu, təkcə adət deyilmiş. “Onun öz varlığından, daxilindən qaynayan duyğulardan süzülüb gələn sehrlı inam, güclü bir işıq” imiş. Düşmənlər də yarasa kimi hər şeydən çox bu işıqdan qorxduqları üçün onu amansızcasına söndürdülər.

Əhməd Cavadın sovet hakimiyyəti illərində təqib olunması, dəfələrlə həbs edilməsi, mühakiməsi, məhbəsdə çəkdiyi əzab və işgəncələr, başda ömür-gün yoldaşı Şükriyyə ana olmaqla ailəsinin məruz qaldığı faciələr haqqında məlumatı oxuyanda dəhşətə gəldim. Bu məlumatı qeydə almaq üçün qələm götürəndə həyəcanımdan əlim titrədi. Keçmiş Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının arxivindəki 12493 nömrəli istintaq işində bu barədə çox dəhşətli materiallar var. On illərin qadağan və yasaqlarından sonra, nəhayət, həmin istintaq işi haqqında ətraflı məlumat xalqa çatdırılmışdır. (Bax: “Xalq qəzeti”, 7 mart, 1992-ci il) Bu məlumatda Dövlət Təhlükəsizliyi idarəsi dördüncü şöbəsinin tərtib etdiyi bir arayışın məzmunu açıqlanır. Həmin arayışda Ə.Cavadın məsuliyyətə cəlb edilməsinin zərurəti belə “əsaslandırılır”: “Axundzadə Əhməd Cavad... 1918-ci ildən Müsavat partiyasının üzvüdür. 1920-ci ildən 1923-cü ilədək Müsavat Mərkəzi Komitəsinin birinci gizli Heyətinin üzvü olmuş, buna görə də 1923-cü ildə həbs olunmuş və deklarasiya ilə azad edilmişdir. Müsavatçı “Yaşıl qələmlər” ədəbi cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur... Öz müsavətçi mövqelərindən əl çəkməmiş və gizli müsavətçilik işini davam etdirərək ətrafına toplaşan gənc Azərbaycan şairlərinə müsavət ruhunda təbliğat aparmışdır. Əhməd Cavad

respublikanın partiya və hökumət rəhbərlərinə, onların yeritdiyi milli siyasətə əksinqilabi müsavət mövqeyindən böhtan atmışdır... Əksinqilabi burjua millətçi təşkilatının işində iştirak etmişdir”.

Diqqət edilərsə görmək heç də çətin deyil ki, sivilizasiyalı ölkələrdə qəbul edilmiş adi beynəlxalq hüquq normalarına əsasən, bu arayışda deyilənlərin hamısı üst-üstə qoyulsa belə, yenə də Əhməd Cavadı cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün heç bir ciddi hüquqi əsas yoxdur. Məndə tez-tez işlədilən müsavət kəlməsi və onun törəməsi olan müsavətçi anlayışı rus bolşevizminin və erməni daşnaklarının oddan qorxan kimi qorxub çəkindikləri anlayışlar və bu anlayışların əks etdirdiyi qüvvə olmuşdur. Çarizmi yıxdıqlarına baxmayaraq imperiya iddialarını ciddi-cəhdlə yenidən bərqərar edən bolşeviklərin, eləcə də “Böyük Ermənistan” xülyası ilə o zaman da indiki kimi canfəşanlıq edən daşnakların Yaxın Şərqdəki islam ölkələrində, türk bölgələrində, xüsusən Qafqazda yeritdikləri anti-türk, anti-islam siyasətinin qarşısına çəkilən qüvvətli sədlərdən biri məhz müsavət olmuşdur. Azərbaycan xalqını hələ çar zamanında milli istiqlal uğrunda mübarizəyə hazırlayan, onu 1918-ci ilin baharında ilk milli demokratik cümhuriyyət qurmağa gətirib çıxaran ən işıqlı qüvvə məhz Müsavat partiyası və bu partiyanın ətrafında birləşən digər ictimai-siyasi qurumlar olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə kimi görkəmli partiya, dövlət xadimləri ilə yanaşı Üzeyir Hacıbəyov kimi bəstəkar və jurnalist, Seyid Hüseyn kimi tənqidçi və nasir, C.Cabbarlı kimi dramaturq, Ə.Cavad kimi şair, yüzlərlə digər elm, sənət, ədəbiyyat xadimləri, xalqımızın rövşənfikir, hürriyyətpərvər övladları cəmiyyətin xilasını məhz müsavət hökumətində görmüş və öz taleyini onunla bağlamışdı. Buna görə də Odlar yurdunu həmişəlik bolşevik-daşnak əsarəti altında saxlamaq üçün düşmənlər ilk növbədə Azərbaycan xalqının görən gözü, çarpan qəlbi, namusu

və vicdanı olan Müsavat fırqəsinə, ümumiyyətlə müsavətçilik idealına qarşı amansız mübarizə aparır, milli ziyalılarımızın genofondunu məhv etmək üçün həmin anlayışlardan ittihamın ən ağırlaşdırıcı tərkib hissəsi kimi vicdansızcasına sui-istifadə edirdilər. Böyük alim, ədəbiyyat tənqidçisi Firudin bəy Köçərli onlar, elə hakimiyyətə gələr-gəlməz, 1920-ci ilin mayındaca yaradıcısı və direktoru olduğu Qazax seminariyasında dərs dediyi auditoriyada həbs etmiş, bir neçə günahsız məsləkdaşı ilə birlikdə Gəncə həbsxanasında güllələnmişdilər. Şekspir biçimli dramaturqumuz Hüseyn Cavid, orijinal təhkiyə ustası olan Seyid Hüseyn, çox məhsuldar ədib və araşdırıcımız, görkəmli diplomat Yusif Vəzir Çəmənəminli, parlaq istedadlı şairimiz Mikayıl Müşfiq, poliqlot-alim, professor Bəkir Çobanzadə müsavətlə bu və ya digər dərəcədə əlaqədar olan, yaxud müsavətlə rəğbət bəsləyən adamlar kimi “xalq düşməni” ittihamı ilə xalqın bağrından qoparıldılar, amansız repressiyanın qurbanı oldular. İncə romantik təbiətli, güclü milli ruhlu şairimiz, bir neçə dildən klassik əsərləri dilimizə çevirən cəfakəş tərcüməçi, yorulmaz publisist, alovlu vətənpərvər Əhməd Cavad da Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin məhrabına “xalq düşməni” kimi gətirilmiş müqəddəs qurbanlardan biri oldu. 1937-ci il iyunun 3-də Ə.Cavadın mənzilinə girib axtarış apardılar. Vaxtilə dostlarının şairəbağışladığı iki ədəd suvenir-xəncəri, Şükriyyə xanımın daş-qaşını, bəzək şeylərini müsadirə etdilər. Ə.Cavadı və Şükriyyə xanımı apardılar. (Şükriyyə xanım evlərinə qayıtdı. Sonra o, bir də həbs olunacaq və uzun müddətli sürgünə göndiriləcəkdi). Şairi istintaq edənlərin səviyyəsini (səviyyəsizliyini), ona qarşı irəlilənən ittihamların qondarma məhiyyətini təsəvvür etmək üçün bunu da yada salım ki, onun 1934-cü ildə yazılmış “Leyla” şeirinin əvvəlindəki “Deyirlər: Qarabağ bir cənnət imiş” misrasını göstərər soruşmuşlar: “Bununla nə demək istəmişsiniz? Qarabağ

bir zaman cənnət imiş... Pah, bəs indi? Qarabağa nə olub indi?” (“Ağ ləkələr silinir”, səh.115).

Dillə deyilməsi mümkün olmayan işgəncələrə məruz qaldığına baxmayaraq Əhməd Cavad ilk ay yarımında özünə qarşı irəlilənən ittihamları rədd etdi, öz məsləkdaşlarından da heç kəsə şər atmadı, düşmənlərimizin tərtib etdiyi onsuz da çoxsaylı qara siyahılara yeni qurbanların əlavə olunmasından qətiyyətlə imtina etdi. Amma təqiblər, alçaq və fitnəkar donoslar, başqa cür düşünən adamların gözümçixdiyə salınması, adi vətəndaş azadlıqlarının boğulması öz işini gördü. Vəziyyəti ağırlaşdıran bir də bu idi ki... istedadına paxıllıq edən qabiliyyətsiz cahillər də mətbuatda, yığıncaqlarda, disputlarda Ə.Cavadı hücum edirdilər. Ə.Cavad isə o dəhşətli dövrün ekstremal şəraitində heç kimi şərə salmadı. O, heç kimə böhtan atmadı, o, öz mövqeyini və xalqına sədaqətini mərdanə müdafiə edir, rəqiblərinə qarşı həmişə açıq çıxış edir, lakin onları özünə düşmən hesab etmir, intiqam almağa çalışmırdı. Adamlara mərhəmət göstərməyə və hörmət etməyə çağırırdı. (“Xüsusi arxivdə saxlanan qovluq”, “Xalq” qəzeti, 7 mart 1992-ci il). Buna görə də dəfələrlə döyülən, başı yarılan, qulağı batan, yüksək hərarət içində çırpınan şairin gücü axırda özünə çatdı. Beriya, Bağirov, Gerasimov, Markaryan, Qriqoryan zindanlarında tətbiq edilən növbəti işgəncədən sonra bu çox qüvvətli şəxsiyyətin iradəsi qırıldı və o, özünü “müqəssir” bildi, ədəbiyyat sahəsində “ziyankarlıq” işi apardığını boynuna aldı. 1937-ci il oktyabrın 12-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası (?) tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi və elə həmin gecə də tarix bərqərar olandan bu günə qədər çıxarılmış ən ədalətsiz ölüm hökmlərindən biri yerinə yetirildi. Cəlladlar 45 yaşlı nakam şairin qəlbini döyünməkdən qoydular...

Ə.Cavad ailəsinin sağ qalan üzvlərinin faciəsi isə bundan sonra başladı. Vaxtilə Ə.Cavadın ilhamını coşdurmuş və şairin

nadir poeziya inciləri həsr etdiyi Şükriyyə xanım ərinin həlak olmasından 15 gün sonra “vətən xaininin arvadı” kimi uşaqları ilə birlikdə həbs edildi. Evlərində yenidən axtarış aparıldı. Olan-olmazı müsadirə etdilər. Dekabrın 23-də Şükriyyə ananı yatabla uzaq Akmolinskiyə yola saldılar. Şairin övladları 16 yaşlı Aydın, 14 yaşlı Tuqay və 2 yaşlı Yılmaz Xalq Daxili İşlər Komissarlığının uşaq qəbulu məntəqəsinə verildilər. Tuqay Nikolayev şəhərindəki “Çətin tərbiyə olunan uşaqların düşərgəsinə” göndərildi. Niyazi həddi-buluğa çatdığı üçün onu da qardaşlarından ayırdılar. 3 ay 19 gün Bayıl həbsxanasında saxlayıb xeyli çək-çevirdən sonra buraxdılar. Qısa bir fasilədən sonra təkrar həbs edilmək üçün axtarıldığını öyrənən Niyazi ələ keçməmək məqsədilə qaçır. Tale onu aparıb Leninqrada çıxarır. Yük daşımaqla güzəran keçirir. Orada yaşayan azərbaycanlı ziyalıların köməyi ilə işə düzəlir. 1940-cı ildə Maliyyə-iqtisad institutuna qəbul edilir. Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən öz ərizəsinə əsasən cəbhəyə göndərilir. Əvvəldən axıradək Leninqrad cəbhəsində vuruşur. Təltiflərə layiq görülür. Ordudan tərxis edildikdən sonra Bakı Universitetinin geologiya fakültəsinə daxil olur.

Sinəsinə güllələnmiş ər və zülmə ayrı salınmış övlad dağları çəkilmiş Şükriyyə ana 7 il əsarətdə qalıb kipriklərilə od götürdü. 1945-ci ildə azad edilsə də ona Bakıda yaşamaq qadağan olundu. Yalnız 1955-ci ilin dekabrında şairin arvadı haqqında “cinayət işi”nə xitam verildi. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, Ə.Cavadın oğlanlarından Aydın Axundzadə Xarkov istiqamətində Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində vuruşmuş, döyüş rəşadətlərinə görə təltif olunmuşdur... Tuqay Axundzadə indi Şəmkirdə yaşayır, Yılmaz Axundzadə isə yüksək ixtisaslı hüquqşünasdır, dövlət ittihamçısıdır. Azərbaycan parlamentinə seçilmiş xalq elçilərindən biridir.

M.C.Bağirovun hələ Azərbaycan K(b) P XII qurultayında (yanvar, 1934) dediklərindən belə təsəvvür əmələ gəlirdi ki, guya respublika trotskiçi, millətçi, üsyançı və hər cür müxalifətçi ilə doludur. Həm də onların bir çoxunun qəsdlərinin üstü açılmışdır. Lakin düşmən ünsürlər xalq komissarlıqlarında, məktəblərdə və institutlarda fəaliyyət göstərməkdə davam edirlər, “ziyalıların ayrı-ayrı təbəqələri arasında millətçilik əhval-ruhiyyəsi hökm sürür”. Respublikada vəzifə piramidasının ən yüksək zirvəsini tutan namərd birinci katibin bu sözləri cəza orqanlarının ziyalılar, o cümlədən də xüsusən yazıçılar üzərinə geniş miqyaslı hücumla keçməsi üçün tutarqa vermişdi. Bu dəhşətli kampaniyada inzibati orqanlar, siyasi təşkilatlar bir sıra yazıçıların özlərinin arasındakı narazılıqlardan, eləcə də sərbətsizlik və konyunkturçuluq əhval-ruhiyyəsindən, nəhayət, bəzilərinin tutulmuş olduğu karyerizm xəstəliyindən məharətlə istifadə edirdilər. SSRİ Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin 1937-ci ilin 26 noyabrında keçirilmiş yığıncağında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından gəlmiş bir nümayəndənin xüsusi iftixar duyğusu ilə dediyi bu sözləri başqa cür başa düşmək çətindir: “mən dörd il... bu ikiüzlülərlə mübarizə aparmışam. Bizə hələ təxminən səkkiz ay, yaxud bir il əvvəl müyəssər oldu ki, NKVD-dən qabaq onların xalq düşməni olduğunu üzə çıxardaıq. Belələrindən Tağı Şahbazi kimi, Əhməd Cavad kimi yazıçıları göstərmək olar”.

Daha buna nə deyəsən? Öz qələm yoldaşlarını, soydaşlarını, o cümlədən istedadlı bir xalq şairini “xalqın düşməni” kimi ifşa etmək üçün o zamanın ən müdhiş idarəsi ilə yarışa girən nümayəndə həmin bədnam yarışda hətta NKVD-nin özündən də bir il irəlində olduğu ilə lovğalanır...

Bütün olub keçənlərdən, yəni Azərbaycan Yazıçılarının ən görkəmli nümayəndələrinin böyük bir dəstəsi həbs ediləndən, onların bir çoxu güllələndən sonra, yəni 1937-ci ilin iyununda Respublika partiya təşkilatının XIII qurultayında M.C.Bağirov üç il yarım bundan əvvəl verdiyi direktivin yerinə yetirilməsi gedişindən, onun bəzi nəticələrindən razı qaldığını dolayısı ilə belə bildirmişdi: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi: hazırda ifşa edilmiş H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müfqi, Ə.Nazim, B.Talıblı, T.Şahbazi, Ə.Tiriniç və başqa əclaf!”

Çəlladlar öz qara əməllərini bir qayda olaraq gizləncə icra edir, xalq arasında böyük nüfuza malik olan görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini xəlvətə ilim-ilim itirirdilər. Ə.Cavadın da başına gələn konkret faciələrdən (nə zaman və harada edam edildiyindən) uzun illər boyu xalqın xəbəri olmamış, yəni onun ömür sapının harada, hansı şəraitdə, nə vaxt və kimin əlilə qırıldığı haqqında ictimaiyyət üçün bir sətir də olsa məlumat dərc edilməmişdi. Qəribədir ki, Ə.Cavadın güllələnməsindən ən azı 20 il sonra Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin nümayəndələrindən Teymur Atəşli özbaşınalıq qurbanlarına həsr etdiyi “Bizim ordumuz” şərinə Ə.Cavadın Sibir zindanlarının cəfakeşi kimi bəhs etmişdir. Anar Türkiyədən gətirdiyi həmin şeri “Ədəbiyyat qəzeti”nin 12 iyun, 1992-ci il tarixli sayında “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” səhifəsində nəşr etdirmişdir. T.Atəşlinin təsəvvüründə bizim zindanlarda həlak olmuş sənət bahadırlarımız cismən həyatdan getsələr də, mənən, ruhən, öz əsərləri və böyük məqsədlərilə yaşamaqda, başqalarını da öz arxalarınca ulu istiqlal amalı uğrunda mübarizəyə səfərbər etməkdədirlər. Mühacir şairimizin əsərində Hüseyn Cavid Buz dənizində böyük bir ordu yaradıb qorxunc düşməne qarşı öz dağ vüqarilə müqavimət göstərir; həmin ordunun üç rəngli bayrağı Əhməd Cavadın əlindədir; Almas İldırım isə bu bayrağa ilkin tapı-

nanlardan biridir... Azərbaycanın bu böyük övladları, bu düşünən başlar, bu çarpan ürəklər xalqı ədalətsiz quruluşa qarşı, öz hüquqları, xalqın istiqlalı uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər:

*Haykır şairim, haykır,
Zaman səni dinləsin.
Yer-göy səni dinləsin,
Cahan səni dinləsin.*

*Haykır ki, sənin səsin
Bir millətin səsidir.
İstiqlal dəyənlərin
Ölməz iradəsidir.*

*Şair qaranlıqlarda
Bir günəş işığıdır.
O, haqqın xilaskarı,
Hürriyyət aşığdır!*

ƏHMƏD CAVADIN KİTABLARI

Əhməd Cavadın əsərlərinin nəşri tarixi bir çox cəhətdən ibrətamizdir. Şairin oğlu Niyazi Axundzadənin xatirələrində bununla əlaqədar çox təsirli bir epizoda rast gəldim. O yazır ki, 1937-ci il fəlakətləri vaxtı küçə ilə gedərkən yerdə atasının “Dalğa” kitabından bir nüsxə görüb toz-torpağın içindən götürmüşdür. Kim isə “xalq düşməni”nin kitabını evində saxlamaqdan qorxub onu atmağı qərara alıbmiş. Sarsılmış gənc kitabı və-rəqlərkən görmüşdür ki, oradakı bir neçə şerin altında “Əla” sözü qeyd olunmuşdur. Kitab bu gün də N.Axundzadənin arxivində qalmaqdadır...

“Dalğa”nın həmin nüsxəsinin repressiyaya uğramış hansı bir ziyalıninsa viran qoyulmuş kitabxanasından nə yolla küçəyə çıxarıldığını biz bilmirik. Amma həmin epizod yalnız Ə.Cavadın deyil, fəlakətə düşər olmuş bir çox digər sənətkarlarımızın da əsərlərinin nəşri tarixi baxımından bu gün bizə çox şeylər deyir.

Onların bir sıra kitablarının hazırda nəinki rəsmi dövlət idarələri olan kitab palatası və kitabxanalarında, hətta bir çox kitabsevənlərin kolleksiyalarında belə, çox nadir istisnaları nəzərə almasaq, tapılmaması göstərir ki, zərərdidə sənətkarların özlərini qətlə yetirməklə, ailə üzvlərini cəzalandıraraq gedər-gəlməzə göndərməklə kifayətlənməyən Stalin-Beriya-Bağırov rejimi bu şair və ədiblərimizin əsərlərini də amansızcasına təqib etmişdir. Ə.Cavadın “Qoşma” və “Dalğa”sı da içində olmaqla həmin kitablar müsadirə edilib yandırılır, onların tapıldığı evlərin sakinləri barəsində guya “əksinqilabi təbliğatda düşmənlərin irsindən istifadə etdikləri üçün” cinayət işi qaldırılırdı. Buna görə bəzi məhbus qohumlarımızın evlərində H.Cavid, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənəmli və M.Müşfiqin kitablarını qorxudan təndirə atıb yandırdıqlarının uşaq ikən özüm şahidi olmuşam.

Əhməd Cavad kitablarının nəşri baxımından, hətta özünün repressiya qardaşları olan həmkarları arasında da, heç kəslə müqayisə edilməyəcək dərəcədə məğmun bir şairdir. Sağlığında iki-cə kitabı nəşr edilmişdi. 1916, 1919-cu illərdə. Bakıda, “Açıq söz” mətbəəsində buraxılmış “Qoşma” kitabında 34, yenə də Bakıda, “Hökumət mətbəəsi”ndə nəşr olunmuş “Dalğa”da isə 23 şeiri var. “Qoşma” şersevənlər tərəfindən maraqla qarşılanmış və müəllifi ikinci kitabını nəşr etdirməyə ruhlandırılmışdı. Bunu şairin özünün “Dalğa”ya yazdığı “Bir-iki söz”dən də aydın görmək olur: “Bu say hesabı ilə ikinci kitabımdır. “Qoşma”nın qazandığı hüsnü təvəccöh, bunu da təb etdirdi. İçərisində ən yeni parçalar olduğu kimi, pək əskiləri də vardır. ...Varını verən utanmaz. Cavad”.

“Qoşma” və “Dalğa” həcmcə xırda kitablardır. Onları üst-üstə qoysan, yenə də bir barmaq qalınlığında ola, ya olmaya. Lakin hər iki kitabın bədii yükü sanballı və dəyərlidir. Məlum səbəblər üzündən həmin kitablar çoxdan bibliografik nadirəyə çev-

rilmişdir. Bunu bir də ondan görmək olar ki, Azərbaycanın baş kitab xəzinəsi hesab olunan M.F.Axundov adına Dövlət kitabxanasının hətta keçmişdə “Xüsusi fond” adlanan bölməsində də bu kitabların heç biri yoxdur. Burada oxucuların sorğusuna cavab olaraq əməkdaşlar onlara ancaq “Dalğa”nın bir neçə yerdən cırılmış hansı bir nüsxəsinin mikrofilmini təqdim edə bilirlər. Bir də axı, nə etsinlər? Əhməd Cavad demiş, varını verən utanmaz...

İlk iki kitabı şairin yaradıcılığının təqribən on ilini əhatə edən birinci mərhələsi (1911-1919) haqqında aydın təsəvvür oyaqdır. Onların əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl bundadır ki, hər ikisi müəllifin özü tərəfindən seçilib tərtib edilmiş, özünün arzusunca, yəni necə var, elə buraxılmışdır. Lakin dərin təəssüflər olsun ki, “Dalğa” şairin özünün gördüyü, əlinə alıb vərəqlədiyi sonuncu kitabı oldu. Bolşevik-daşnak qoşunlarının Azərbaycanı işğal etməsindən keçən 38 il ərzində Ə.Cavadın bircə kitabçası da buraxılmadı. Yalnız 1958-ci ildə sükut buzu sındı, ölümündən xeyli sonra bəraət verilməsinin ardınca Azərənərdə onun “Şerlər” adlı kitabı buraxıldı.

“Şerlər” Əhməd Cavadla kütləvi oxucu arasında süni sərətdə çəkilməmiş Çin səddini dağıdan ilk təşəbbüs olduğundan onu şer həvəskarları da, ədəbi-elmi ictimaiyyət də hərarətlə qarşılamışdı və on min nüsxə tirajla buraxılan kitab bir neçə gün içərisində satılıb qurtarmışdı. Buraya şairin ilk kitablarından alınmış bəzi şerləri ilə yanaşı yaradıcılığının sonrakı mərhələsinə dair 38 əsəri də salınmışdı. Bununla belə, şersevənləri, Ə.Cavadın yaradıcılığına xüsusi rəğbət bəsləyənləri həmin nəşr təmin edə bilməzdi. Çünki şairin bir sıra çox qiymətli əsərləri yenə də konyunktur səbəblər üzündən kitaba salınmamışdı, çap olunanların bir qismində isə təhriflərə yol verilmişdi. Bir sıra şerlərin mətninə M.Rahim “əl gəzdirmiş”, yazıldıqları dövrün ədəbi dili üçün səciyyəvi olan türk söz və ifadələrini pozub yerinə başqalarını yaz-

mışdı. Tərtibdəki yarıtmazlıq hər şeydən əvvəl Ə.Cavadın “Mən kiməm”, “Gəlmə!”, “Türk ordusuna”, “Azərbaycan bayrağına” və digər istedadla yazılmış, milli ruhlu, proqram səciyyəvi əsərlərinin kitabdan kənarda qalması idi.

Məmməd Rahimin kitaba yazdığı müqəddimə ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. Ziddiyyətlərlə dolu olan bu müqəddimədə bir tərəfdən Əhməd Cavad “solmaz boyalara malik yazı tərzini olan, olduqca incə, lirik bir şair” kimi təriflənir, digər tərəfdən isə heç bir əsası olmayan günahlarla ittiham edilirdi. Müqəddimə müəllifinin qənaətinə görə Ə.Cavad “turançılıq və pantürkizm kimi mühafizəkar fikirlərə uyaraq yaxasını xeyli müddət bu əhval-ruhiyyədən qurtara bilməmişdir”. Qəribədir ki, şair ümumiyyətlə din əleyhinə yox, yalnız pis mollalara qarşı çıxdığı üçün tənqid olunur və belə uydurma bir iddia irəli sürülürdü ki, guya Ə.Cavad milli şerlə millətçilik ruhunda yazılmış şeri fərqləndirə bilmirmiş... Hədyan dolu bu ittihamları oxuyanda fikirləşdim ki, şairimiz 1958-ci ildə sağ olsaydı, yəqin ki, onu yenidən o müdhiş idarəyə aparar, bir də mühakimə edər və cəzalandırmışlar.

Üstündən 33 il də keçdi. 1991-ci ildə “Yazıcı” nəşriyyatı Əhməd Cavadın “Sən ağlama, mən ağlaram...” kitabını oxuculara təqdim etdi (tərtibçiləri Tofiq Mahmud və Rəhman Həsənov, redaktoru Məmməd Aslan). Bu, Əhməd Cavadın indiyədək işıq üzü görmüş ən vüsətli kitabıdır. Onun “Maralsız qaldınız, a qarlı dağlar”, “Sən ağlama, mən ağlaram, gözəlim!”, “Mən çeynənən bir ölkənin haqq bağırən səsiyəm” və s. bölmələrində yüzdən artıq şeri toplanmışdır. Ə.Cavadın satirik əsərləri “İmansızlar nə anlar”, uşaqlar üçün yazdıqları “Quq-qulu-qu” başlıqları altında ayrıca bölmələrdə verilmiş, “Kür”, “Səsli qız” və “Pambıq dastanı” poemaları isə ilk dəfə olaraq bir yerdə “Həyat həyatdır yenə” bölməsində dərc olunmuşdur. Kitab Məmməd Aslanın “Ruhların kölgəsində” adlı bədii очерki və Niyazi Axundzadənin son söz

yerində verilmiş “Atam Əhməd Cavad” adlı məqaləsi ilə müşayiət olunur. Xüsusən sonuncu məqalə Ə.Cavadın şəxsiyyəti, vüqarı, iradəsi, xasiyyəti, ailəsinə, dostlarına münasibəti, həyat və yaradıcılıq prinsipləri haqqında qiymətli məlumatla zəngindir.

Dediyimiz keyfiyyətlərlə yanaşı “Sən ağlama, mən ağlamam...” kitabında bəzi qüsurlar da var ki, onlardan bir qismi üzərində dayanmaq vacibdir.

Hər şeydən əvvəl onu göstərim ki, bu kitabda nədənsə müqəddimə verilməmişdir. Kitabın əvvəlində dərc olunmuş “Ruhların kölgəsində” məqaləsi Ə.Cavadın güllələnməsindən sonra ailəsinin başına gətirilmiş faciələrə həsr edilmişdir. Bu sahədə faktları yaxşı öyrənmiş Məmməd Aslan öz yazısına Ə.Cavadın ömürünün yoldaşı Şükriyyə xanımı baş qəhrəman seçmiş və Axundzadələr ailəsinin cəfalar, mərhumiyyətlər, məşəqqətlər dolu sərgüzəştlərini başlıca olaraq bu fədakar şair arvadının, pak və ülvi duyğular daşıyıcısı olan nəcabətli xanımın, kipriklərilə od götürmüş ananın duyğular aləmindən keçirərək təsvir etmişdir. Bir qədər emosional qələmlə işlənən və daha çox şair Məmməd Aslanın duyğularını, həyəcanlarını əks etdirən “Ruhların kölgəsində” məqaləsi yaxşı oxunur və bu kitabda verilməsi də yaxşıdır. Lakin həmin məqalə adı çəkilən kitabın müqəddiməsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirməkdən uzaqdır. Mənə elə gəlir ki, şairin az qala 40 illik bir fasilədən sonra nəşr edilmiş “Sən ağlama, mən ağlamam...” kitabı üçün səriştəli elmi müqəddimə yazılmalı idi. Həmin yazıda hər şeydən əvvəl Ə.Cavadın yaradıcılıq yolu elmi ümumiləşdirmə əsasında şərh edilməli, şairin, müxtəsər də olsa, dəqiq tərcümeyihalı verilməli, nəhayət, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi açıqlanmalı idi. Əlbəttə, burada Ə.Cavad əsərlərinin nəşri tarixindən də bəhs olunmalı, bu kitabın özünün tərtib prinsipləri haqqında da bəhs açılmalı idi.

Yeri gəlmişkən deyim ki, bu kitab irəlicədən düşünülmüş elmi tərtib prinsipinə də malik deyil. Tərtib zamanı nə xronoloji ardıcılığa əməl edilmiş, nə də əsərlərin məzmun, məqsəd, motiv etibarlı ilə qruplaşdırılması qayğısına qalınmışdır. Məsələn, bilmək olmur ki, Ə.Cavadın ilk qələm təcrübələrindən biri, 1913-cü ildə yazılmış “Yaralı quş” şeri nəyə görə 1930-cu ildə qələmə alınmış “Gözüm yoldadır” şerindən sonra verilmişdir? Yaxud nə üçün “Leyla” (1934) şeri “Aşiqin dərdi” (1916) əsərindən əvvəl getmişdir? Tərtibçilər deyə bilərlər ki, kitabdakı əsərlər məzmun səsleşməsinə görə düzülüşdür. Əgər belədirsə, qızı Almasın vaxtsız vəfatı ilə əlaqədar ürəyinin qanı ilə yazdığı “Almasım üçün”, “Qızım üçün” şerlərinin arasına “Süzgün gözlərini yana süzəli, saldı məni oda ləzgi qızları” beyti ilə bitən “Pərizadə” şeri necə yerləşdirilmişdir?

Bir neçə kəlmə də təhriflər haqqında. Bəzən bircə sözlə diqqətsizlik üzündən yol verilmiş cüzi fonetik fərq misranın mənə yükünü sanbalan salır. “Oyan” şerindəki bu misrada olduğu kimi:

Təpinmə azğın şeytanə!

Əslində misra bu cür yazılmalı idi:

Tapınma azğın şeytana!

Aydın məsələdir ki, şerdə başqasına bərk acıqlanmaq, onu kəskin şəkildə danlamaq mənasını verən “təpinmək”dən yox, ibadət etmək mənasında “tapınmaq”dan söhbət gedir. Bu cür fonetik fərqlərə və söz düşümlərinə kitabdakı “Unudulmaz sevda”, “O qızı”, “Bunumu istəyirdin”, “Sən”, “Olsun qoy”, “Mən kiməm”, “İmdad”, “Of, bu yol!”, “Gözünə döndüyüm”, “Quşlara”, “Nə yazım?” şerlərində də yol verilmiş, bu səbəbdən də vəzn pozulmuş,

mənaya xələl gəlmişdir. Mən onların hamısını göstərib xoşagəlməz mənzərə yaratmaq istəməsəm də, bu qism təhriflərin xarakteri barədə düzgün təsəvvür oyatmaq üçün bir-iki nümunə verməklə kifayətlənəcəyəm.

Cam cirənayaqçıya (!) döndü Füzuli.

Əslində isə kursivlə verdiyim hərflər yığımı “içirən” və “ayaqçıya” kimi iki kəlmədən ibarətdir. Burada ayaqçı saqi (yəni şərab paylayan) deməkdir. Düşmüş “i” hərfi də bərpa edilmək şərti ilə misra Əhməd Cavadın yazdığı şəkildə, yəni belə oxunmalıdır:

Cam içirən ayaqçıya döndü Füzuli.

İndi də “Şəhidlərə” şerindən pozulmuş bir bəndə nəzər salaq.

*Çarıqlı qardaşın - sadədil ərdi,
Gəldi məzarına bir uruk ordu (?)
Toplanıb baş-başa hər üçü durdu (?)
Hər gün köylü qızlar dərini dinlər!*

İkinci və üçüncü misralardan heç nə başa düşülmür. Əslində isə həmin bənd belə oxunmalıdır:

*Çarıqlı qardaşın-sadədil köylü
Gəldi məzarına, bir örük ördü.
Toplanıb baş-başa hər üçü dördü -
Hər gün köylü qızlar dərini dinlər!*

“Örük ördü” burada ya “əklil (dəmət) düzəltdi (hördü)” mənasındadır, ya da məzarın “ətrafını çəpərlədi”. “Hər üçü, dördü isə” bu misrada “üç-üç”, “dörd-dörd” anlamında işlədilmişdir.

Niyə gizlədim, aşağıdakı sətirləri oxuyanda lap pərt oldum:

*Bilmədən başına nələr gələcək,
Sən bir çiçək oldun, mən bir göbələk (?)*

Əslində isə ikinci sətirin son sözü kələbək olub türk dilində kəpənək deməkdir. “Qoşma” kitabında çap olunmuş “Şerlərimə” əsərində misra elə bu cürə də getmişdir:

Sən bir çiçək oldun, mən bir kələbək.

Öz poeziyasına qarşı həssas, zərif münasibətini ifadə etmək üçün şair uğurlu bir metaforadan faydalanmışdır. Çiçək-kəpənək münasibətləri kimi incə bir ovqatdan söhbət getdiyi məqamda göbələyin heç yeridirmi?

Ə.Cavadın Bakıda çıxan hələlik son kitabı “Haqq bağırən səs”dir. Onu Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının “Nicat” nəşriyyatı 1991-ci ildə buraxmışdır. “Haqq bağırən səs” Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının repressiyaya uğramış şairlərin irsini nəşr edib yaymaq sahəsində ikinci uğurlu təşəbbüsüdür. Bundan əvvəl 1990-cı ildə çap olunmuş kitab “Azərbaycanın didərgin salınmış övladı şair Almas İldırım şerləri ilə” adlanırdı. Ə.Cavadın kitabına onun say-seçmə əsərlərindən iyirmisi daxil edilmişdir. Kitabın tərtibçisi filologiya elmləri namizədi Aybəniz Əliyeva Azərbaycan ədəbiyyatının indiyədək əsaslı axtarışların obyektı olmamış bir sahəsində çalışır, ilk Demokratik Cümhuriyyət illərinin dövrü mətbuatında ədəbiyyat məsələlərini öyrənir. Əhməd Cavadın şerlərini tərtibçi başlıca olaraq onların ilk nəşrləri əsasında, bilavasitə “Açıq söz”, “Azərbaycan”, “İstiqlal” kimi mətbuat orqanlarından, “Qoşma” və “Dalğa” kitablarından toplamışdır. Nadir istisnaları çıxmaq şərti ilə “Haqq bağırən səs” kitabındakı şerlərin

mətnində yanlışlığa yol verilməmiş, əsərlər demək olar ki, əslinə müvafiq nəşr edilmişdir. Kitabın uğurlu alınmasının başlıca səbəbi isə budur ki, onun tərtibi üçün seçilmiş şeirlər mahiyyət etibarilə Əhməd Cavad yaradıcılığının milli intibah amalını, şairin vətəndaş mövqeyini, lirik məramını müvəffəqiyyətlə əks etdirir. Bütünlükdə kitabın tərtibi, o cümlədən də “Azərbaycan istiqlalının tərənnümçüsü” adlı yığcam, səmimi müqəddimə sübut edir ki, A.Əliyeva gələcəkdə bu sahədə daha səriştəli bir mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərə biləcəkdir.

Mənzərənin tamlığı xatirinə bu yazıda bir nəşri də qeyd etmək vacibdir. Şairin “Çırpınırdın, Qara dəniz!” adlı kitabı 1990-cı ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Xüsusi zövqlə, əla kağızda çap edilmiş kitabın üz qabığında naməlum rəssam, uğrunda Ə.Cavadın həyatını qurban verdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı ilə həmin bayraqdan rəng alan üfük rəmzindən uğurla faydalana bilmişdir. Tərtibçi Sərvət Gürcan isə Əhməd Cavadın “Qoşma” və “Dalğa” kitablarındakı şeirlərin hamısını, heç bir istisnaya yol vermədən, həmin nəşrlərdəki ardıcılıqla buraya daxil etmişdir. Yalnız bir əsər, 1914-cü ildə yazılmış “Çırpınırdın, Qara dəniz!” şeri 1916-cı və 1919-cu illərdə buraxılmış kitablarda olmadığı halda bu nəşrə əlavə edilmişdir. Bu nəşrin məhz Türkiyə oxucusu üçün hazırlandığı nəzərə alınsa həmin şeirin əlavə edildiyinin, həm də kitabın Türk Bayrağının şərəfinə yazılmış həmin şerin sərlövəsilə adlandırılmasının da səbəbini başa düşmək olar.

Beləliklə də Ə.Cavadın sağlığında nəşr olunmuş kitabları Türkiyədəki dostlarımızın qayğıkeş əllərilə yenidən həyata qaytarılmış oldu. Mən bunu qardaş Türkiyə torpağında nakam şairimizin xatirəsinə bəslənən dərin ehtiramın parlaq təzahürlərindən biri hesab edir və bu münasibətlə həmkarım Sərvət Gürcana Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən öz dərin minnətdarlığımı bildi-

rirəm. 120 səhifəlik kitabda barmaqla sayılacaq qədər az sözü çıxmaq şərti ilə Ə.Cavadın şeirləri onun vaxtı ilə öz əli ilə tərtib etdiyi kimi verilmişdir. Çağdaş türk oxucusu üçün qavranılması çətin olan bəzi ərəb və fars mənşəli kəlmələrin, eləcə də dialektlərimizə məxsus bir qism sözlərin hər səhifənin axırındakı lüğətdə Türkiyə türkcəsi ilə izahı var. Tərtibçinin yazdığı mükəmməl müqəddimədə isə Ə.Cavadın həyat yolunun mərhələlərindən, yaradıcılığının əsas mövzularından, şairin özünün və ailəsinin başına gətirilmiş məlum faciədən ürək yangısı ilə bəhs olunur. Kitabın sonunda hər bir şeirin adı altında onun transkripsiya fərqləri açıqlanmışdır.

Bu kiçik qeydlərdən də bir daha göründüyü kimi, Ə.Cavadın kitablarının nəşrinə bir neçə dəfə təşəbbüs göstərildiyinə baxmayaraq hazırda Azərbaycan oxucularının əlində onun yaradıcılıq yolunu tam və dəqiq əks etdirən sanballı bir kitabı yoxdur. Yubiley münasibətilə təsdiq olunmuş hökumət tədbirləri proqramında şair haqqında elmi əsərlər və kütləvi kitabçalar buraxmaq la yanaşı, yaxın vaxtlarda onun özünün əsərlərinin də nəşri diqqət mərkəzindədir. Mən arzu edərdim ki, bütün bu planlar tezliklə həyata keçirilsin və Əhməd Cavadın yeni kitabları hazırlanarkən onun əsərlərinin əvvəlki nəşrlərində yol verilmiş ciddi qüsurlar təkrar edilməsin, qədrşünas oxucular sevimli sənətkarımızın əsərlərilə onların əslinə müvafiq mətnlər əsasında ünsiyyət tapsınlar!

YOLUN BAŞLANĞICI

Əhməd Cavadın yaradıcılığının birinci mərhələsi və bu mərhələdə şairin fikri-bədii axtarışlarının məzmunu, təkamülü haqqında aydın təsəvvür oyatmaq baxımından “Qoşma” (1916) və “Dalğa” (1919) kitabları çox qiymətli mənbələrdir. Bir də ona görə ki, bu mənbələrdəki əsərlərin bir çoxu məlum səbəblərə görə onun “Şerlər” (1958) kitabına salınmamış, “Sən ağlama, mən ağlaram!” (1991) kitabında isə bir sıra təhriflərə, forma və məzmun pozuntularına yol verilmişdir. Şairin öz əli ilə tərtib etdiyi ilk iki kitabı öz sağlığında və öz məramınca nəşr edildiyi üçün bu gün onun ədəbi irsini tədqiq edənlərin əlində çox mötəbər, həqiqətən də əvəzolunmaz məxəzlərdir.

Bu mərhələnin səciyyəvi və maraqlı nümunələrindən biri Ə.Cavadın bilavasitə öz qələminə, istedadına müraciətlə yazdığı “Şərimə” (1913) əsəridir. Burada müəllif hələ bir qədər də keçmişə qayıdaraq, bir şair kimi özünü tanımağa başladığı günləri yada salır, sənətdən, ilk uğurlarından, necə sevindiyini xatırlayır, kəpənək təzə-tər çiçəyin başına dolandığı kimi öz qələm təcrübələ-

rinə göstərdiyi qayğıdan, ürəyincə alınan əsərlərini öpüb oxşadığından danışır. Lakin bu şəri qələmə alarkən yaşadığı duyğular onun şair kimi özünü tanımağa başladığı ilk çağlardakı duyğularla bəzən üst-üstə düşür. Ə.Cavad elə böhranlı fikir və duyğuların mənğanəsində sıxılır ki, bir qism istedad sahiblərinin yaradıcılığının ayrı-ayrı anlarında olduğu kimi o da şair doğulduğu üçün peşmançılıq çəkir. Hətta öz ilham pərisini, necə deyərlər, “qapıdan qaytarmağa” təşəbbüs göstərir:

*Yeltənmə bu gün kəndini sevdirməyə yersiz,
Əlləşmə mənim açmağa qəlbimdə bir az iz.
...Gəldikdə sevindim, gedər olsan yenə öylə!
Artıq o yalan sözləri şeytanlara söylə!*

Digər bir əsəri şairin o dövrdə yaşadığı ziddiyyətli hisslərin üzərinə başqa bir səmtdən işıq salır. Burada Ə.Cavad öz şerini özünün ən güclü düşməni adlandırır, “mən nəşə istərəm, o fəğan dinlədir mənə” deyər acı-acı şikayətlənir. Güman etməyə hər cür əsas var ki, yenə də həmin 1913-cü ilin məhsulu olan “Yaralı quş” şəri şəxsən şairin özünün bu konkret mərhələdəki əhval-ruhiyyəsinin əks olunduğu əsərlərdən biridir. Yaralı quş obrazı ilə aşiq obrazının şerin bəndlərində bir-birinin sinonimi kimi işlədilməsi də bu qənaətimi möhkəmləndirir:

*Yaralıdır könlüm quşu, yaralı,
Yaralandı yazıq aşiq olalı!*

Lirik duyğuların çox xəfif ifadəsi şerin növbəti bəndlərində gərgin, dramatik düyünə düşür:

*Dost ararkən ovçu çıxdı yoluna,
Əzrayıl sağına... ölüm soluna.*

*Vurma ovçu, qanadına-qoluna,
Yaralandı yazıq şair olalı!*

Yurdundan-yuvasından uzaqlarda real bir ovçunun yaralandığı və indicə yəqin ki, canını alacağı quşla ictimai mühitin sıxıntılarında şaşırmış bir şairin, gözləri yaşlı bir aşıqın obrazları şer-də vaxtaşırı bir-birini əvəz edir və tamamlayır. “Kədərli bir qəlbın yanıq bir fəğanı, yandırır ürəyi daşdan olanı” misralarında canlandırılan obraz dövrün amansızlığına sinə gərüb öz rübabında həzin nəğmələr çalan şair-aşıqdır. Düşmüş olduğu ağır vəziyyətdən qurtulmaq istəyən, bu məqsədlə çırpınan, fəqət, qanadı sındırıldığı üçün uça bilməyən vücut isə yenə də yaralı quşdur. Həssaslıqla tapılmış bir-iki bu cür poetik detal vasitəsilə Ə.Cavad çağdaşı olub “el üçün ağlayan” şer, sənət xadimlərinin yaman günlərə qaldığını ümumiləşdirmişdir.

*Yurdundan ayrılmış, yuvadan uzaq,
Elinin gözündən, könündən iraq.
Ümidi sənədir, ey yaradan haqq!
Yaralandı yazıq şair olalı!*

İncə bir şair qəlbının titrəyişlərindən doğan bu misralar mühitin qorxunc fırtınaları, zamanın səmum yelləri müqabilində lirik qəhrəmanın varlığında oyanan intibahları əks etdirir. Şair olandan, xalqının dərdinə-oduna yanandan ədalətsizliyin amansız zərbələri bu qəhrəmanı əldən-dildən salmışdır. Dönə-dönə yaralanan, arzularına çatmayan, elindən, obasından, sevgilisindən ayrı düşən lirik qəhrəman, nəhayət, Allahın mərhəmətinə sığınmış, deməli ümidini itirməmişdir.

Əhməd Cavadın 10-cu illərin əvvəllərindəki axtarışlarında yaradana müraciətlə yazılmış xüsusi bir əsəri də var. “Münacat”

adlı bu şerində şair bütün ümidini, iradəsini tanrıya bağlayır, vətənin, xalqın xilasını naminə, ondan, altında həmvətənlərinin toplanması üçün bir bayraq endirməyi diləyir və nicatı möminləri şad edən Quranda görür:

*Ey mərdliyi ilham edən böyük haqq,
Buyruq sənənin, qullarına nə sormaq?
Pək dərdliyik, bir ərzimiz var ancaq:
Cəbrayıldan göndər bizə bir sancaq!..
Ya Rəb, vətən sənənin, iman sənindir!
Mömini güldürən Quran sənindir!*

“Sən”, “Bir gül əkdim”, “Ümidimə”, “Görünməz yollardan” kimi şerlərdə lirik qəhrəmanın ümitsizliyi lap son həddə çatmışdır. O, qətiyyət nümayiş etdirə bilmir və daha çox öz daxili həyəcan və nisgilinə, cavabsız məhəbbətinə ifadəsi ilə məşğuldur. Onun yollarını cəhənnəm dumanı bürümüş, Əzrayıl başının üstünü kəsdirmişdir. Ah-naləsini nə insanlar, nə də Allah eşidir. Müdhiş bir qaranlıq içində çırpınan, ümidləri fırtınalar qoynunda boğulan, yaşlara batan lirik qəhrəman həqiqətən çox faciəli anlar yaşayır. “Bir gül əkdim” (8 aprel, 1913) şerində olduğu kimi:

*Bir gül əkdim açılmamış dərdilər,
Zəhmətimdən mənə bir tikan qaldı.
...Qanadımı bir uğursuz əl yoldu,
Yerində bir damla quru qan qaldı.*

Beləcə ümitsizliyə qapılarkən şairin dadına çatan, yaralarına məlhəm qoyan, qəm-kədər yuvasına çevrilmiş qəlbini ovandıran, sabahına inamla baxmağa çağıran yenə də onun şeri-sənəti, ilhamı, istedadı olur. Ən ağır, ən böhranlı vaxtlarda da Ə.Cavad

dünyanın elə bu dünya boyda dərini çəkmək, könlünü ovundurmaq üçün özündə fəvqəladə bir qüvvə tapıb, ilhamı ilə baş-başa verir. “Nədən yarandı” (1914) şeri Ə.Cavadın yaradıcılıq dünyası üzərindən sirli pərdəni qaldırıb onun sənət məbədinə nəzər salmağa, əsərlərinin yaranma, doğuluş prosesi ilə yaxından tanış olmağa imkan verən nadir poeziya incilərindəndir:

*Sən qüdrətin aşıb-coşan vaxtında
Mələklərin gülüşündən yarandı.
Sehir dilli bir fırçanın əliylə
Ahuların duruşundan yarandı.
Ay işığı, gözəlliyin, qızlığın
Çiçəklərlə öpüşündən yarandı.
Sərinlətdin baxışınla könlümü,
Buludların uçuşundan yarandı.
Qaranlıqda boğularkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandı.
Masəvadən uçmuş birər kölgənin
Dan yerilə görüşündən yarandı.
Gözəllikçün təbiətlə qüdrətin
Yavaşca bir soğuşundan yarandı.
Qələm əldə ilhamımı dinlərkən
Sən qəlbimin vuruşundan yarandı.*

Bəli, büllur kimi saf və təmiz Əhməd Cavad şerinin əsasında mələklərin gülüşü kimi müqəddəslik, ahuların duruşu kimi vüqar, ay işığında bərq vuran gözəlliyin bəkarəti durur. Cilovlanması mümkün olmayan ilham üçün əvəzəlməz təşbeh silsiləsi kimi tapılmış buludların uçuşu, dan ulduzunun parıltısı, təbiətin və gözəlliyin vəhdətdə təzahürü, nəhayət, sənətkar qəlbinin bütün möcüzəli kainatla qaynayıb-qarışması, ilhamın coşması ilə qəlb

çırpıntıları arasındakı ahəngdarlıq oxucu qarşısında yeni orijinal bir poetik aləmə pəncərə açır, lirik qəhrəmanın yeni həyatı qüvvə kəsb etdiyini göstərir. Qarşıdan gələn çox mürəkkəb tarixi şəraitdə isə lirik qəhrəman üçün bu keyfiyyət vacib idi.

Mühiti lərzəyə gətirən regiondakı davalar, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması, nəhayət, Rusiyadakı Oktyabr çevrilişi Ə.Cavad axtarışlarının müəyyən konkret bir istiqamət götürməsinə, onda milli özünüdərk, türkçülük meyllərinin qüvvətlənməsinə təsir etdi, İtaliya-Türkiyə (1911-1912) davasından başlamış, Yunanıstan-Türkiyə (1919-1922) davasına qədər çoxsaylı orduların cəlb edildiyi, Oktyabr çevrilişi (1917) ərəfəsində isə Rusiya imperiyasında bolşeviklər tərəfindən aldadılmış fəhlə və kəndli təbəqələrinin qoşulduğu ictimai təlatümlərdən ən çox zərərçəkən müsəlmanlar, türk qövümü, o cümlədən də azərbaycanlılar oldu.

“Dalğa”da şairin vətənpərvərlik duyğuları geniş həyat hadisələri fonunda və sənətkarlıq baxımından daha təsirli vasitələrlə əks etdirilir. “Qoşma” və “Dalğa” arasında keçən müddətdə Azərbaycanda, bütünlükdə Yaxın Şərqdə və dünyada böyük miqyaslı, mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr baş vermişdi. Oktyabr çevrilişindən azacıq sonra Leninin xüsusi təkidləri və Şaumyanın qanlı əlləri ilə Bakı zorla “bolşevikləşdirilmiş”, hakimiyyət fursəti əlinə keçən ermənilər rusların köməyi ilə burada üçcə gün ərzində on mindən artıq azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər. Bu mürəkkəb, tale yüklü bir zamanda 1918-ci ilin 28 mayında xalqımızın qeyrətli, vətənpərvər oğulları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdilər. Bu ilk Demokratik Azərbaycan dövlətinin Türkiyə ilə bağladığı əhdnamə əsasında qardaş ölkənin ordusu davada zəif çıxdığına baxmayaraq qardaşlarına kömək üçün Azərbaycana gəldi. Tezliklə Bakı daşnak-bolşevik qruplarından azad edildi. Azərbaycanın ilk milli demokratik dövlət qurumu sərhədlərimizin təhlükəsizliyini və xalqın rifahını təmin

etmək üçün öz boynuna düşən təxirəsalınmaz iqtisadi, siyasi, mədəni vəzifələrini icra etməyə başladı və qısa müddətdə əldə edilməsi mümkün olan bir sıra uğurlar qazandı, xalq arasında özünütanıma, özünəqayıtma proseslərini sürətləndirdi.

Əsrimizin əvvəllərində 1905-ci il inqilabının təsiri ilə oyanan milli hərəkət, irticanın hər cür yasaqlarına, demokratik qüvvələrə divanlar tutulduğuna baxmayaraq Birinci Dünya müharibəsi zamanı xeyli genişlənmişdi. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun ilk addımları bu qüvvələri daha da ruhlandırır. Ümumiyyətlə Azərbaycan ziyalıları arasında tərəqqipərvər milli şüurun qüvvətlənməsi nə qədər qanunauyğun bir proses idisə, onun ön sıralarında məhz yaradıcı ziyalıların, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, M.Hadi, A.Şaiq və Ə.Cavadın gətməsi də bir o qədər təbii idi. Bunları deməkdə məqsədim odur ki, “Dalğa” kitabının meydana gəldiyi konkret tarixi şərait haqqında təsəvvür aydın olsun. “Azərbaycan bayrağına”, “İngilis”, “Ey əsgər!”, “Türk ordusuna”, “Şəhidlərə”, “Of, bu yol!” kimi şerlər “Dalğa”nın ümumi məzmunu üçün səciyyəvi olub öz dövrünün mühüm ictimai, siyasi, hərbi hadisələrini əks etdirməkdədir.

Kitabın “Azərbaycan bayrağına” şerilə açılması çox təbii idi. Yeni kitabında şairin bir növ poetik vizit vərəqəsi olan həmin əsər ürək açan, fərəh artıran tarixi bir hadisənin izi ilə yazılmışdır. İngilis işğalçılarının Bakıdan rədd olub gətməsindən sonra, Azərbaycan parlamentinin binası üzərində milli bayrağımızın dalğalandığını görəndə bu misralar Ə.Cavadın qəlbində doğulmuşdur:

*Türküstan elləri öpüb alınını
Söyləyir dərdini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən
Ərməğan yolla sən, yara, bayrağım!*

*...Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın yıldızı, o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda aya, bayrağım!*

Yurdun hüquq, istiqlal, əxlaqi mərkəzi olan parlament binası üzərində məhz Azərbaycan bayrağının dalğalanmasından doğan sevincdən müəllifin ürəyi köksünə sığmır. Üçrəngli bayrağımız burada onu ucaldan xalqın öz milli demokratik cümhuriyyəti, dövlətlə mənəvi birliyinin yenilməz rəmzi kimi vəsf olunur. Həmvətənlərimiz, ölkənin daha harasında ucaldıldığından və harasında dalğalanmasından asılı olmayaraq, vaxtaşırı bu bayrağın hüzuruna gəlib ən böyük güvənc yeri hesab etdikləri ay-ulduzunu öpür, qumaşını gözlərinə, alınlarına sürtür, həsb-hal edir, istiqlalımızın ilk şirin barını dərməkdən duyduğu sonsuz iftixarını da, bu yolda şəhidlər verdiyimiz üçün aşib daşan dərdini də onunla bölüşürlər...

Ə.Cavad Azərbaycan xalqını bolşevik-daşnak əsarətindən xilas etmək üçün gəlmiş türk ordusunu öz əsərlərində dərin səmimiyyətlə qarşılayır, onun təkə azərbaycanlılar qarşısında deyil, bütün türklər və tərəqqipərvər dünya qarşısında tarixi xidmətlərini tərənnüm edirdi. “Türk ordusuna” şerində hər şey olduğu kimi, öz adı ilə verilir, qardaş ölkənin xilaskar ordusu Turandan rus işğalçılarını qovduqları üçün alqışlanırdı. Viran edilmiş Xan sarayı da, xalqın müsibətləri üçün qan ağlayan Araz da, Kür də, Qara dəniz də, vüqarlı Qars qalası da, uca Dağıstan dağları da türk ordusunun insanpərvərlik missiyası sayəsində şerdə öz həyatlarının yeni mərhələsinə qədəm qoyurlar:

*Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutmam Qafqaza girdiyin günü!*

*Gəlirkən qovmağa Turandan Rusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?!
İlk atarkən əski bürcə addımı,
Qars qalası salam topu atdımı?
Sən yaşarkən orda zəfər şənliyi
Məğlub düşmən qaşlarını çatdımı?*

*Çıxdığın gün Allahəkbər dağına,
Dağıstan xalqları qibtə eylədi.
Baxdım Xan sarayın viran tağına,
“Sən gəlirsən, şən oluram” söylədi.*

*Gəldiyin gün Kürün axar-baxarı,
Əski günahlardan silkindi, çıxdı.
Eşidib Gümrüdə təkbir səsinə,
Araz sevincindən dünyanı yıxdı!*

İngilislərin Bakıda işğalçılıq siyasəti ilə əlaqədar qələmə aldığı satıradan da bir daha aydın olduğu kimi Ə.Cavadın əlində Böyük Britaniyanın lənətə gəlmiş Şərq siyasətini ifşa etmək üçün kifayət qədər tarixi fakt və material olmuşdur. Şairin nəzərində ingilis imperialistləri Şərq xalqlarının azadlıq və istiqlaliyyətinə yağı kəsilmiş bir qüvvədir. Qədim tarixli, zəngin mədəniyyətli hind xalqına, İrana, Əfqanıstana, xüsusən türk dünyasına qarşı ingilislərin törətdikləri qanlı cinayətlərin ləkəsi tarixdən heç vaxt silinməyəcəkdir. Müqəddəs Kəbə yolunda möminlərin karvanlarını soymaqdan belə çəkinməyən yadellilər bu dəfə Azərbaycan iştahına düşmüşdülər. Lakin Ə.Cavad xəbərdarlıq edir ki, artıq zaman dəyişib, Azərbaycan xalqı öz istiqlaliyyətini elan edib və daha ona diz çökdürmək asan olmayacaqdır. Cümhuriyyətimizin

istiqlal bayrağı altında sıx birləşən igid övladları var. Şair onların adından inamla deyir:

*Bax, yenə qarşında köksümü açdım,
Bakı dağlarına al bayraq sancdım.
Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım,
Mərd deyil meydandan qaçan, ingilis!
...Düşəcəkdir taxtına talan, ingilis!*

Ə.Cavad Birinci Dünya müharibəsinin türk xalqlarına, islam dünyasına gətirdiyi fəlakətlərdən rəmzlər vasitəsilə bəhs edir. Onun könül rübabı çox həssasdır. Biz bu rübabın tellərinin gah ordumuzun uğurlarından doğan sevinc, gah da uğursuzluqlarından doğan hüzn, kədər, ağır peşimançılıq duyğuları ilə səsləndiyinin şahidi oluruq. Şübhə yoxdur ki, ayrı-ayrı vaxtlarda çox böyük beynəlxalq təzyiqlər nəticəsində türk birliyi ideyasının tənəzzülə uğraması, Türkiyənin cahan müharibəsindən sınıq çıxması, bir vaxt hətta İstanbulun düşmənlər tərəfindən işğalı, nəhayət, rus-erməni, bolşevik-daşnak hərbi-siyasi cütlüklərinin Azərbaycanda törətdikləri dəhşətlər bu baxımdan təsirsiz qalmırdı. 1919-cu ilin baharı astanasında xarici işğalçıların İstanbulu alması xəbəri türk xalqlarının səadəti üçün bu böyük qonşu ölkədən mənavi və fiziki kömək uman şairi də bütün həmvətənləri kimi dərin kədərləndirmişdi. Eyni adlı şerində o, İstanbulu sevgili yar obrazında canlandırmış, onun mərmər sinəsində yabançı əllər dolaşdığından dərin yasa batmışdı. Şerin növbəti bəndlərində ardıcıl surətdə və yerli-yerində işlədilmiş təsvir vasitələri sevgili yar - İstanbul obrazı ətrafında uğurla qruplaşdırılmışdır. Dünyada tayı-bərabəri olmayan bu gözəlin tifağı dağılandıqdan sonra onun “sırmalı telləri daranmamış”, incə belinə yad ellərdən sürüşüb gələn zəhərli ilan sarılmışdır. Şerin sonunda Ə.Cavad obrazın

“kodunu” açır, Türkiyə paytaxtına üz vermiş bu fəlakətin təkə Anadolu deyil, bütün Turan elini yasa batırdığını elan edir. Yeddi bəndlik şerin hər bəndindən sonra verilən bu təkrar beyt isə şəhərin kömək uman mükəddər mənzərəsini tamamlayır:

*Ah, ey solğun üzli, baygın İstanbul,
Mavi gözlərin çox dalğın, İstanbul!*

Əhməd Cavad yaradıcılığının 1920-ci ilə qədərki nümunələrində xalqımızın, mədəniyyətimizin qədimliyindən, türkçülüyün ənənələrindən, altaylardan, idellərdən, çingizlərdən, sabutaylardan xüsusi iftixar duyğusu ilə bəhs olunur. Türkiyə, İstanbul, türk bayrağı dərin səmimiyyətlə tərənnüm edilirdi. Təkə Əhməd Cavadın deyil, o dövrün yaradıcı ziyalılarının bir çoxunun əsərlərində həmin motivlər geniş yer tuturdu. Bu əsərləri düzgün başa düşüb, obyektiv qiymətləndirmək üçün onların meydana gəldiyi tarixi şəraitin rişələrini də xatırlatmağa ehtiyac var.

Azərbaycan öz geosiyasi vəziyyəti etibarlı ilə Avropa ilə Asiya, Qərblə Şərq arasında həmişə xüsusi bir mövqə tutmuşdur. Yad təsirlər sayca az olan azərbaycanlıları az qala hər tərəfdən əhatə edib, çox qərribə bir vəziyyət əmələ gətirmişdi. Azərbaycanda “millətiniz?” sualına cavab verənlər arasında “azərbaycanlı”, “türk” deyənlərin sayı əslində olduğundan az idi. Çoxları bu sualın cavabında tərəddüd etmədən “müsəlmanam” yazır, yaxud belə də deyirdi. Bu cavab bizim cənubdakı böyük qonşumuzu da, şimaldan gəlmiş çağırılmamış qonağı da, torpaqlarımızda kök atıb qalmış erməniləri də yaxşı təmin edirdi. Rusiya imperiyasının işğalına məruz qalmış Şimali Azərbaycanda XIX əsrin ilk rübündən etibarən idarəetmənin bütün sahələrində, məhkəmələrdə, xalq maarifi sahəsində rus qaydaları, rus rəsmiyyətçiliyi, rus dili hakim mövqə tutmuşdu. Azərbaycanın parçalanmasından 80-

90 il keçdikdən sonra baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda milli məsələyə tənqidi nəzər salmağı bacaran qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları, xüsusən də şair, ədib, tənqidçi və jurnalistlərimiz, səhnə xadimlərimiz yaxşı dərk edirdilər ki, daha belə davam edə bilməz. C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, H.Cavid, Ə.Cavad, H.Ərəblinski və başqaları bütün imkanlarını səfərbərliyə alaraq, xalqın özünü dərk etməsinə, kökünə qayıtmasına, öz qüvvə və imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə edib istiqaliliyyətini qazanmasına və onu möhkəmləndirməyə çağırırdılar.

Beləliklə də vətəni, xalqını sevən hər kəs millətə xidməti öz fiziki və mənəvi fəaliyyətinin əsas qayəsinə çevirmişdi. Şer yazan, qəzet-jurnal çıxaran, elmi tədqiqatla məşğul olan, lüğət tərtib edən, teatrda tamaşa verən, xeyriyyə cəmiyyəti açan, müharibə zərərdidələrinə kömək edən, nəhayət, yeri gələndə əlində silah döyüşən Azərbaycan ziyalıların o illərdəki geniş və məqsədyönlü, səmərəli fəaliyyəti xüsusi tədqiqat mövzudur. Vətənpərvərlik duyğusu ilə alışıb yanan Əhməd Cavad adı çəkilən sahələrin bir çoxunda fəaliyyət göstərirdi. O, müxtəlif illərdə milli qürur duyğusu oyadan şerlər, bilavasitə cəbhədə, yaxud, ümumiyyətlə regionda baş verən mühüm hadisələr haqqında məqalələr yazır, eyni zamanda müharibədən zərər çəkən qaçqın, didərgin ailələrinə, şikəstlərə, yetimlərə yardım göstərən xeyriyyə cəmiyyətində məsul vəzifədə çalışır, yeni milli hökumətin himnini yaradır, xalq ruhunun ifadəsi olan şərqlər yazırdı.

“İmdad” şerində əksini tapan hadisələr güman etməyə əsas verir ki, bu əsər Ə.Cavadın xeyriyyə cəmiyyətində çalışdığı dövrün məhsuludur. Hər halda onun ilk misrası (vicdanım əmr etdi, imdada gəldim), ifadələrinin təkrarı da bu gümanı qüvvətləndirir. Qardaşları vətən davasında həlak olmuş sahibsiz bacılar, qorxudan yarılmış pənbə dodaqlar, ağ qar üstündə donub qalmış qırmızı qan ləkələri, yandırılmış tifaqlarından qaçqın, didərgin

düşmüş əli uşaqlı gəlinlər şeri oxuyan hər kəsi dəhşətə gətirir. 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda və Qarabağda soydaşlarımızın başına gətirilmiş faciələrlə “İmdad” şerində əksini tapmış sərt həyat həqiqəti arasındakı səsleşmə adamı sarsıdır:

*Ziyafət görmədim, yaslıdır ellər,
Çoxalmış məzarlar dərdini söylər.
Talanmış şanələr, yolunmuş tellər,
Olduğunu duydum, imdada gəldim!*

*...Ayaqlar altında şöhrəti, şanı
Qalanları görüb imdada gəldim!
...Anasızdır yavru, sən söylə ninni,
Ninnisiz yavruya imdada gəldim!*

O dövrün bir sıra digər qələm məhsulları kimi burada da müharibə kabusu səadətə düşməni kimi təqdim olunur. İnsanların əkib-becərmək, tikib-qurmaq, mədəni sərvətlər yaratmaq, yetişməkdə olan nəsli humanist əxlaqi prinsiplər əsasında tərbiyə etmək ideallarına zidd olduğu üçün işğalçı müharibələrə dərin nifrət aşılır, bu cür müharibələrin xalqların həyat kitabından silinib rədd edilməsi tələb olunur. Maralsız qalmış dağlar, yandırılmış aşıyanlar, sazları qırılmış aşıqlar, körpələri oğurlandığı üçün inləyən analar, müsəfirsiz yollar müharibənin həm təbiətə, həm də cəmiyyətə qarşı dağıdıcılıq, yırtıcılıq, yandırıcılıq funksiyasını açıqlayan silsiləvi təsvir vasitələridir. Toyları yasa çevrilən, sazlarda matəm havası çaldıran, övladları yetim, arvadları dul qoyan müharibə ilə şairin pərəstişkarı olduğu gözəllik, yüksək əxlaq, zərif məhəbbət, pak mənəviyyət, poetik ilham arasında heç zaman barışmayan antaqonist bir ziddiyyət mövcuddur.

Ə.Cavadı, onun təmsil etdiyi azadlıqsevər, tərəqqipərvər Azərbaycan ziyalılarını milli istiqlal uğrunda mübarizə cəbhəsinə gətirən səbəbləri açıqlamaq baxımından “Kuropatkinə” (1917) şeri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kuropatkin qartımış Rusiya imperiyasının milli əyalətlərdə, müsəlmanların, türklərin sakin olduğu regionlarda hökm sürən canişinlərinin ümumiləşdirilmiş surətidir. Artıq tarixin süquta məhkum etdiyi çarizmin ömrünü uzatmaq üçün imperiyanın bu sadıq nöqərləri dəridən-qabıqdan çıxır, əllərindəki hüduzsuz hakimiyyətdən sui-istifadə edirdilər. “Kimdir bizim minarədə əzanları susduranlar?” misrası ilə başlayan şerdə adı çəkilən bütün cinayətlərin ilk təşəbbüskarları elə bu multiçarlardır. Məhz onların iradəsi, əmrü və canfəşanlığı ilə məscidlərimizdə minbərlərə qara pərdələr çəkilmiş, əyilməyi şərəfsizlik sayan Türküstan oğullarının vüqarlı başları kəsilmiş, babalarımızın müqəddəs məzarları dağıdılmış, nadir sənət əsərləri, yazılı abidələrimiz oğurlanmışdır. Xalqın adından çıxış edən Ə.Cavad onların xalqımızın əleyhinə yeritdikləri cinayətəkar genosid siyasətinin nəticələrini bir ittihamnamə kimi elan edirdi:

*Zəngin idik, qurd oldunuz, yurdumuza saldırdınız,
Gözəllərin köksündəki altunları çaldırdınız.
Adlarını dəyişdirib məmləkətin, ilin, ayın
Siz “şapkasız” sadə türkü məktəblərə buraxmayın,
Xor baxaraq əcdadının adətini sevənlərə,
Zəhər verin can yerinə, sizə “can” söyləyənlərə...*

Şerin sonuna doğru onun ümumiləşdirmə qüvvəsi daha da şiddətlənir; burada artıq çarizmin cinayətləri Türküstan, müsəlman regionundan çıxıb, dinindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, Rusiya imperiyasını, onun bütün ucqarlarını əhatə edir:

*Söyləyiniz, hansı yurdun övladı
Əlinizdən ölüm camı içmədi?!*

Ə.Cavadın nəzərində istilaçı–istilaçıdır. Şair əsla fərq qoymur ki, istilaçı “mədəni” və “alicənab” ingilis krallığıdır, öz amansızlığı ilə dünyada bədnam olmuş rus çarizmidir, yaxud onun yerində bərqərar olub imperiya iddiaları ilə əyalətləri kobudcasına əzən qırmızı ilanlar! Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması, öz milli dövlətini qurub, əsrin tələbinə uyğun yeni inkişaf yoluna düşməsi bu qırmızı ilanları, Rusiya bolşeviklərini bərk narahat edirdi. Onlar əvvəlcə Yaxın Şərqdə, sonra isə yer kürəsində “dünya inqilabı”nın qələbəsi üçün Azərbaycandan bir vasitə kimi istifadə etmək, bu münasibətlə də müstəqil Azərbaycan hökumətini yıxmaq, ölkənin strateji sərvətlərini, o cümlədən neftini talamaq haqqında tənqidçi planlar hazırlayırdılar. Bu acı “şimal küləyi”nin xalqımızın taleyi üçün necə qara günlər gətirə biləcəyini irəlicələn görən Ə.Cavad milli şairimiz kimi bütün xalqın adından öz etiraz səsini ucaldırdı:

*Bu dağlar mənimdir, yeni gün gördü,
Boğar səni ahım, ey duman, gəlmə!
İnanma fələyə, dönükdür üzü,
Bir üzə gülməyir hər zaman, gəlmə!*

*...Könüllər bir dəniz, coşdurma onu,
Coşğun könüllərin fırtına sonu!
Sən ey şimal yeli, gəl etmə bunu!
Yox isə əmrinə oynayan, gəlmə!*

*Sən ey gözlərimə batan quruntu,
Sağlam bir imana səndən nə qorxu?*

*Bəslərsə vicdanlar pək böyük duyğu,
Yenilməz bir qala hər vicdan, gəlmə!*

Dərin təəssüflər olsun ki, şairin arzularının əksi baş verdi. Qırmızı ilanların ön dəstələrindən olan XI Qırmızı Ordu 1920-ci ilin aprel ayının son günlərində Azərbaycana girdi, Bakını işğal etdi. Uğrunda Ə.Cavadın da can qoyduğu ilk qanuni demokratik cümhuriyyətimizi yerlə yeksan etdi. Həbslər, qətlər, sürgünlər dalğası başlandı. Ə.Cavad da digər görkəmli yaradıcı ziyalılarımız kimi dönə-dönə tənqid və “ifşa” olundu. Təbiidir ki, belə dəhşətlər saçan bir şəraitdə o öz əvvəlki yaradıcılıq fəallığını davam etdirə bilməzdi. Bununla belə, şair hərdən öz ilhamını cilovlaya bilmir, nə isə yazır, meydana çıxarır, bununla da növbəti, daha kəskin təqib və hücumlara məruz qalırdı...

GÖY GÖLÜN GÖZ YAŞLARI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan, ölkədə bolşevik-daşnak rejiminin bərqərar olmasından sonrakı dövrdə Ə.Cavadın hansı şəraitdə yaşamalı, bir şair, bir ziyalı kimi hansı dözülməz mənəvi mühitdə işləməli olduğu haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün Yazıçılar İttifaqının müxtəlif yığıncaqlarının stenoqramlarını, eləcə də dövrü mətbuatda onun əleyhinə təşkil edilmiş hücumları müxtəsərcə nəzərdən keçirmək kifayətdir. Lakin kitabın ilk səhifələrində bu barədə az-çox məlumat verildiyini nəzərə alaraq Ə.Cavadı yaxşı tanıyan M.Ə.Rəsulzadənin bu barədə bir mülahizəsinə müraciət edəcəyəm. Xaricdə olsa da vəziyyətdən yaxşı xəbər tutan M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində yazırdı ki, “Cavad Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyənlə gətirmir. Əski bir müsavətçi olduğuna görə onu həbs edirlər. Mətbuat səhifələrində, ədəbiyyat qurultaylarında hər yerdən uzaqlaşdırılır və qovulur. Əsərlərini nəşr etmirlər və nəşr olunanları isə toplayırlar. Bütün bunlara baxmayaraq onun yazdığı parçalar əldən-ələ gəzərək gənc kommunistlərin arasında belə yayılır. Gənc bolşevik şairlər öz yazdıqları şerlərini Cavadın tənqid və təqdirinə ərz edəcək dərəcədə

onun təsirinə düşürlər. Siyasi olmayan parçaları bəzən fürsət olduqda mətbuat səhifələrində özünə yer tapır. Bunların çoxu rəmzidir. Bu rəmlər də çəkist ruhlu tənqidçilər tərəfindən deşifrə olunub şairə hücum üçün bir vasitə olur. Cavad rəmziliyinin başlıca mövzusu Azərbaycan təbiətinin mənzərələridir.

*Bir sözün varmıdır əsən yellərə,
Sifariş etməyə uzaq ellərə?*

beytində əksinqilabçı bir rənz görürlər. Cavad, onların mühakiməsinə, “inqilab tərəfindən uzaq ellərə atılmış müsavətçi millətçilərə işarə etmək istəyirmiş” (səh.68). Göründüyü kimi, burada söhbət Ə.Cavadın sovet dövründə yazdığı əsərlərinin ən yaxşılardan biri, bəlkə də birincisi olan “Göy göl” şerilə əlaqədar şairin başına açılmış oyunlardan gedir. Şeri diqqətlə, döndöndə oxuyur və fikirləşirəm: axı burada sənətin qanunlarına zidd, əcayib nə var? Əgər heç bir hüdud bilməyən şair xəyalı bir obraz kimi Göy gölü canlandırır və ona uzaq ellərə sifariş göndərmək iqtidarı verirsə, burada təəccüblü nə var?! Niyə bu misralarda mütləq xarici kəşfiyyatın barmağı axtarılmalıymış?! Bu cür canlandırmaya Azərbaycan, rus, şərq və Avropa liriklərindən, xüsusən romantizmə mənsub şairlərdən onlarca nümunə vermək imkanım yoxdur. Odur ki, Vidadidən bir nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyəm. Azərbaycan poeziyasında durnalara həsr edilmiş bir silsilə qoşmalar üçün başlanğıc nöqtəsi olan məşhur “Durnalar”ında Vidadi yazırdı:

*Bir baş çəkin dərdməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə.
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişanə, durnalar!*

Belə çıxır ki, o zaman şairin doğma yurdu Şəmkirin də daxil olduğu Qazağın hakimi Vidadini Bağdad hakimləri ilə şübhəli siyasi əlaqələr saxlamaqda ittiham etməliymiş. Nə qədər saxta, nə qədər gülünc bir ittiham olarmış bu?! Gözünü qan örtmüş bolşeviklərdən bundan artıq nə gözləmək olardı? Məndə belə bir fikir də oyandı ki, gətirilən misralarda Ə.Cavad bəlkə elə doğrudan da ürəyinin başını deşib dilinə, qələminə gələn bir duyğunu ifadə etmiş, lap elə özünün Türkiyədə mühacirətdə olan dostlarını anmışdır? Sensor qadağalarının dəhşətlərini bir kənara qoyub insanlıq mövqelərindən yanaşanda burada da qeyri-adi heç nə yoxdur. Əgər şair uzun illər boyu bir yerdə böyük amal uğrunda çarpışdığı dostlarını, məsləkdaşlarını anıbsa, nisgilini üstü örtülü də olsa, şerinə gətiribsə, bunun özü də onun sıxılmaqda olduğu siyasi-ideoloji mənəgənə mühitində də öz dostluq, insanlıq, şairlik borcuna sadıq qaldığından xəbər verirdi. Bunu başa düşmək, məhz şairliyini nəzərə alıb ona güzəştə getmək olmazdı? Min-min təəssüflər olsun ki, nəinki o müdhiş idarənin əməkdaşları, hətta Ə.Cavadın qələm yoldaşlarının da bəziləri bunu anlamaq əvəzinə şairin ətrafında qalanmış şübhə, iftira və ittiham ocağına dolça-dolça benzin tökürdülər.

“Göy göl”ün qələmə alındığı illərdə Azərbaycan poeziyası məlum ictimai-siyasi səbəblər üzündən böhran keçirirdi. Xüsusən lirika çox yoxsul bir vəziyyətə düşmüşdü. XX əsr şerimizin sütunları M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət artıq həyatda yox idilər. Bolşevik əsarəti, mənəvi sıxıntılar nəticəsində H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Cavad 1920-ci ilə qədər olduğu kimi yaradıcılıq fəallığı göstərə bilmirdilər. 1924-cü ilin əvvəllərindən etibarən “Kommunist” qəzetində vaxtaşırı dərc olunan “Gənc qələmlər” adlı xüsusi səhifələrdəki yazılar isə əsasən alababat qafiyələnmiş zəif və solğun nəzm parçaları olub, müəlliflərin “proletkultçu” mövqelərini əks etdirirdi. Eyni sözləri “Göy göl”ün yazıldığı ərəfədə nəşrə başla-

mış “Şərq qadını” jurnalında dərc olunan bir çox şerlər haqqında da demək mümkündür. On-on beş il sonra görkəmli şairlər kimi tanınacaq S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq, M.Rahim, O.Sarıvəlli kimi müəlliflər çox gənc idilər və bir sıra hallarda başqalarından o qədər də fərqlənməyən ilk qələm təcrübələri ilə məşğul idilər. Cavanların əsərlərindən ibarət məşhur “Gənc qızıl qələmlər” (1926) kitabının nəşrinə də hələ azı bir il qalırdı... Belə bir vaxtda lirikamızın parlaq incilərindən olan “Göy göl” Azərbaycan poeziyasına təzə, təmiz, təbii bir yaradıcılıq havası gətirdi. Şeri duyan, ondan başı çıxan, sənətin qeyrətini çəkən ziyalılar bu hadisədən nə qədər sevinirdisə, yaradıcılıq təşkilatlarına daraşmış istedadsızlar, kəmfürsət cızmaqaraçılar bir o qədər qəzəblənir və əsəri gözdən salmaq üçün onun müəllifinə siyasi rəng yaxır, şerdə M.Ə.Rəsulzadənin sonralar qeyd etdiyi rəmzləri axtarırdılar.

Ə.Cavadın təqribən 750 il öncə, onun şair babası Nizami-nin anadan olması ərəfəsində təbiətin ətraf mühitə qəzəbi tutmuş və 1139-cu ildə məşhur Gəncə zəlzələsi baş vermiş, bu hadisənin əks-sədası isə az sonra “Xəmsə”də də öz təsvirini tapmışdır. Lakin zəlzələnin insanlara vurduğu böyük zərərlərin təsirini azaltmaq, bəlkə də babalarımızı bir qədər ovundurmaq üçün təbiət elə həmin gün Azərbaycan torpağına dünyada tayı-bərabəri olmayan bir gözəllik dünyasını - Göy gölü bağışlamışdı. Yüz illər boyunca bütün nəsillərə mənsub az-çox zövqü olan insanlar bu gölə heyranlıqla tamaşa etmişlər. Ə.Cavadın şair nəzərində Göy göllün timsalında uca dağlar qoynunda sözün həm lüğəti, həm də məcazi mənasında yüksək səviyyədə bir gözəllik səltənəti bərqərar olmuşdur. Şair Göy göl önündə heyran qalanların çoxunun görə bilmədiyi təbiət möcüzəsinin sanki özünü görmüş və bu övqatı dərinlən yaşamışdır. Kəpəzin ətəkləri ilə sürünən duman, xəfif bahar yeli əsdikcə atlas yarpaqları mavi suların qoynunda çimişən ağaclar, sahilə yaxınlaşdıqca suların dibində daha aşkar görünən

göy yosun, bütün bu mühitin başının tacı olan füsunkar Göy göl məhz şairin nəzərində yeni biçimlə cilvələnərək bədii obrazlar kimi canlanmış, gözəlliyi saya gəlməyən gölün şəninə beləcə axar-baxarlı misralara çevrilmişdir:

*Kəsin eyş-nuşı, gələnlər, susun!
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göy göl!*

Göy gölü görənlər yaxşı bilirlər ki, onun sahillərini qucmuş saysız-hesabsız ağaclar içində ən ucaları şamlardır. Şair təxəyyü-lü şamların beləcə boy atıb yüksəlməsini də ancaq gözəllik aləmində dərk olunan, yalnız gözəllik qanunları əsasında izah edilə bilən çox incə bir rəmzlə bağlayır. Ə.Cavadın görə şamlar zümrüd gözlü Göy gölə vurulmuşlar .Lakin ətrafdakı digər ağacların şəlliyarpaqlı budaqları şamların sevgi və minnətdarlıq duyğusu ilə gölün gözəlliklərinə baxmasına mane olur. Odur ki, şamlar sevgili gölü göz dolusu görmək üçün, başqa ağacların hamısından fərqli olaraq, gərdən çəkib daha ucalara boy atmışlar!

Göy göl Ə.Cavad üçün sadəcə bir sututar, yaxud bir qədər də geniş mənada coğrafi obyekt deyildi. Bu nadir təbiət hadisəsinə şair doğma Gəncənin, bütün Azərbaycanın - Vətənin rəmzi kimi tərənnüm etmişdi və bu rəmz, bu vətən obrazı onun şair təxəyyülündə əbədilik yer tutmuşdu. Adını çəkdiyi üçün qara-borana düşdüyü Göy göl şair həbsxanada olanda da, çoxlu cəfalar çəkdiyinə baxmayaraq, onu tərk etməmişdi. Bu münasibətlə yada salım ki, vətənin sevgili timsalında tərənnümü Ə.Cavadın lirikası üçün yeganə hadisə deyildi. Sonrakı illərdə də onun əsərlərində həmin obraza təsadüf edilir:

*...Assınlar məni,
Kəssinlər məni,
Qoy türmələrə
Bassınlar məni!*

*Neynirəm könlü?
Neynirəm dili?
Səndən yazmasam
Neynirəm əli?*

*Nəsən, kimsən sən?
Nisgilimsən sən.
Qoy açıq deyim:
Sevgilimsən sən!*

Ə.Cavadın yeni mövzularda işini, çəkdiyi yaradıcılıq əzablarını oğlu Niyazi Axundzadə belə xatırlayır: “Çox vaxt ürəyində pöhrələnən mövzulardan, hiss və duyğulardan qaçmaq məcburiyyətində qalırdı, istəyirdi ki, dövrün tələblərinə cavab verən bir şey yazsın, bu da onu yolundan sapdırır, çaşdırır, zorla, güclə nəşə yazır, “Kür” şeri kimi yenə atəşə tutulurdu. Həvəslə, ilhamla yaza biləcəklərini isə sonraya saxlayırdı. Beləliklə gör nə qədər şer, nə qədər əsər eləcə qəlbində qaldı, üzə çıxmadı. Təəssüf, yenə təəssüf!” (“Sən ağlama, mən ağlamam” səh. 200). Bu dərin təəssüfə biz də qoşulur və güman edirik ki, oğlunun bu sözləri Ə.Cavadın sovet dövründə yazdığı bəzi əsərləri düzgün qavrayıb obyektiv qiymətləndirməyə kömək edir.

20-30-cu illərdəki bir sıra əsərlərində də Ə.Cavad bir lirik kimi öz əsas mövzularına, yazı tərzinə, üslubuna sadıqdır. O, yenə də məhəbbəti, gözəlliyi, Azərbaycanın təbiətini tərənnüm edir, hicran yangısından, nakam sevgidən, arzu və istəklərinin mühitin

sərt daşlarına dəyib parçalanmasından acı-acı şikayətlənir. “Pəri-zadə”, “Unudulmuş sevdə”, “Sən ağlama”, “Nə yazım?”, “Gözəl qadın”, “Aya”, “Madonnaya”, “Maxmurova üçün”, nəhayət yuxarıda bərsində bir qədər müfəssəl bəhs olunmuş “Göy göl” şeirləri bu qəbildəndir. Bu əsərlər ilk növbədə dərin səmimiyyəti, ifadə tərzini, şəriyyətilə fərqlənir:

*Mən deyən yox, fəlak deyən oldusa,
Əsdi yellər, gül yanağın soldusa,
Dərd əlindən ala gözlər doldusa,
Sən ağlama, mən ağlaram, gözəl!*

Ə.Cavadın 20-ci illərin əvvəllərinə aid əsərlərinin bir qismi onun Quba qəzasında, Qusarın Xuluq kəndində müəllimlik çağının məhsuludur. Bilavasitə qoynunda sakin olduğu ellərdən, kənd müəlliminin məişət qayğılarından, əlbəttə, məhəbbətdən yazmaq-la yanaşı şair ucqar bir Azərbaycan kəndindən imkan taparaq dünya miqyasında baş verən hadisələrə də münasibətini bildirirdi. Onun qəlbi Xuluqdan çox-çox uzaqlarda türk övladlarının başına gələn faciələrdən qövr edir, qələmindən “Volqa aclarına”, “Vətəndaş”, “Nə üçündür?” kimi vətəndaş ruhlu, insanpərvər amallı şeirlər çıxırdı.

Nizami muzeyində qorunan bu şeirlərin birincisində “İdil boylarında”, yəni Volqa çayının sahillərində böyük bir fəlakət baş verdiyi, insanların acından kütləvi surətdə qırıldığı haqqında həyəcan təbili vurulur. Şərdən görüldüyü kimi, burada artıq ölənlər, ölmüş, qalan qadınların acından döşləri qurumuş, kişilərin qolları gücsüzlükdən yanlarına düşmüşdür. Hər yanda:

*Bəşiklər nəşəsiz, qucaqlar boşdur,
Biçarə annələr candan olmuşdur.*

İkinci şərdə isə şair öz həmvətənlərinin insanlıq duyğularına müraciət edərək onları, zərərdə qardaş və bacılarının halına acımağa, dərdinə qalmağa, acları fəlakətdən qurtarmaq üçün əməli işə, fəaliyyətə, ellikcə köməyə çağırır:

*Kim yardım etməzsə öz qardaşına,
Fəlakət qayğısı çökər başına.
...Sənin də borcun var, sən də insansın,
Sənin də qəlbində bir alov yansın,
Çünki İdil boyu nə var, sənindir,
O ac qalan qırğız, tatar sənindir.
...Vətəndaş, şərik ol onun dərdinə,
O göz yaşları ki, axar, sənindir.*

Bütün günü, dediyim kimi, məktəbin ehtiyacları, şagirdlərinin, öz evinin qayğıları ilə çalışan Ə.Cavad hərdən şair xəyalının şahpərində yüksəlir, yaşadığı mühit də buraya daxil olmaqla bütün dünyanın, bəşəriyyətin taleyini düşünür. Şair son on ildə yaşadığı, şahidi olduğu insan faciələrinə xitam verilməsini, həmvətənlərinin müharibələrdən, o cümlədən də inqilablardan uzaq, dinc, asudə və azad yaşamalarını arzulayır. “Nə üçündür?” şərinə olduğu kimi:

*Mən, doğrusu, daim gülmək istəyəm,
Nə öldürmək, nə də ölmək istəyəm.
Artıq yetər yer üzündə axan qan,
Yetər artıq bu göz yaşı, bu hicran!..*

*Mən istəyəm yaşıllıqlar solmasın,
Sevdaların sonu hicran olmasın.
Qurumasın gözəl üz də tər danə,
Nə ağlasın bülbül, nə də pərvanə...*

Nə yazıqlar ki, şairin bu gözəl, bəşəri arzuları çox böyük maneələrlə rastlaşır. Onun xalqının, ailəsinin, şəxsən özünün başının üstündə qara buludlar oynaşır, müdhiş ildırımlar çaxır, azad, dinc, gözəl həyat, solmaz yaşıllıqlar, hicransız sevdalar haqqında arzularını yandırıb külə döndərir. 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin ortalarında “sən müasir varlıqdan, yeni cəmiyyətdən yazmırsan, sosializmi vəsf etmirsənsə, bu cəmiyyətin də, xalqın da düşmənisən!” deyə müxtəlif səviyyəli yığıncaqların xitabət kürsülərindən od-alov püskürən siyasətbaz cızmaqaraçılar köhnə müsavətçi Ə.Cavadı gözümçixdıya salır, onun keçmiş fəaliyyəti, “xaricdəki düşmənlərimizlə cinayətkar əlaqələri” haqqında o zamankı şəraitdə çox dəhşətli nəticələr verə biləcək böhtanlar irəli sürürlər. Şairin qanına susamış bu namərdlərin təhlükəli əməllərinə son qoymaq məqsədilə Ə.Cavad “İşçi”, “Bir may bayramı”, “Moskva”, “Qızıl əsgər nəğməsi”, “Pambıq dastanı” kimi bir neçə əsər yazmalı olmuşdur. Şairin yaradıcılıq simasını xalqa, onun taleyinə münasibətini bir qismi dözülməz şantaj şəraitində, bəziləri tərəddüd içində, bir hissəsi isə qarşıda heç bir çıxış yolu görmədiyi halda yazılmış bu bir neçə əsər müəyyən edə bilməz. Bunlar indi, üzərindən təqribən yarım əsr keçdikdən sonra, Ə.Cavadın rübabından qopmuş öteri notlar kimi səslənir. Bu günün bir çox tarixi həqiqətlərə gözləri açılmış qədirşünas, obyektiv oxucusu, Ə.Cavadı bu bir neçə yazısındaki keçici məqamlara görə yox, əsil sənət möcüzəsi olan əsərlərinə, vətəndaş qayəli şerlərinə görə yüksək qiymətləndirir və əziz-əziz yad edir. Şair özü də bir sənətkar kimi sabaha məhz bu şerlərlə çıxacağına ümid edir, bütün varlığı ilə buna inanırdı:

*Mən bir aşiqəm ki, bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara səs salacaqdır.
Ağlatdığım teldə inləyən avaz
Elin xatirində çox qalacaqdır!*

Gorun nurla dolsun, şair, dediyin kimi də oldu! Sənin ən yaxşı əsərlərinin Azərbaycanın ədəbi-ictimai fikir tarixində, xalqımızın qan yaddaşında, nakam, cəfəkeş şair taleyin isə elin-obanın xatirində həmişə qalacaqdır.

MƏHƏBBƏTİN QANADINDA

Ailə üzvlərinin müxtəlif müəlliflərlə söhbət əsnasında söylədikləri şəxsi təəssürətdən, onların özlərinin bəzi yazılarından öyrənirik ki, Əhməd Cavad çox ailəcanlı, evin xanımı, balalarını ürəkdən sevən, bütün varlığı ilə onlara bağlı olan qeyrətli ər, meriban ata olmuşdur. Yəqin elə buna görə də onun öz sevgilisinə-övladlarının anası Şükriyyə xanıma həsr olunmuş əsərləri dərin səmimiyyəti ilə fərqlənir. Bilavasitə öz evində, balalarının körpəlik çağlarında, onların məhz uşaqlara məxsus qəribə hərəkətlərini müşahidə edib bir çox hallarda bədahətən dediyi parçalar, habelə “Balalarım”, “Qızıma”, “Almasım üçün”, “Qızım üçün” şerləri də bu fikri təsdiq etməkdədir. Bu şerlərin bir qismi uzun müddət heç yerdə çap olunmamış, yalnız ünvanlandığı adamın, yəni həmin əsərlərin ilk oxucusu və dinləyicisi olan Şükriyyə xanımın yaddaşında qalmışdır. Son zamanlarda nəşr edilmiş bəzi məqalələrin müəllifləri (Y.İsmayılov, M.Aslan, S.Saləddin) Şükriyyə ananın dilindən eşitdikləri həmin parçaları çağdaş oxuculara çatdırmışlar.

Ə.Cavadın öz sevgilisinə həsr etdiyi təkcə adından, yaxud ithafından məlum olan “Şükriyyə üçün”, yaxud “Gözüm yoldadır (Şükriyyə xanıma)” şerləri deyil; “Qurban olduğum”, “Niyə gəlmədin”, “Haralısan, cənnətimdir məkanın?” kimi əsərləri diqqətlə oxuduqda görmək çətin deyil ki, onlar da bilavasitə Şükriyyə xanıma yazılmışdır. Sonuncu şerin altındakı yazılma tarixi və yeri haqqında qeyd (Batumi, 25 yanvar 1916) bu gümanda haqlı olduğuma əsas verir. Şükriyyə xanım Ə.Cavad üçün ilahi gözəllik, səmimiyyət və sədaqət, qeyrət və namus, dözümlü və ləyaqət mücəssəməsi idi. Buna görə də ümumiyyətlə şairin məhəbbət lirikasının bütün nümunələrində öz sevgilisi, uşaqlarının anası, abad vaxtında da, sarsılıb dağılanda da evinin mənəvi dirəyi olan Şükriyyə xanımın dünyasından nə isə bir ətir var. Əgər günlərin birində Ə.Cavadın məhəbbət lirikasından bir çələng hörmək (yəni onu ayrıca bir şer dəftəri kimi nəşr etmək) mümkün olarsa, Şükriyyə xanıma həsr edilmiş şerlər həmin çələngin xoş rahiyyəli təzə-tər gülləri kimi bu dəftərdə öz layiqli yerini tutmalıdır. Mən böyük məmnuniyyətlə o kitabın ilk səhifəsini “sənsiz” rədifli “Şükriyyə üçün” qoşması üçün ayırdım:

*Bir gülsən, dərmişəm gənclik bağından,
Bir gülü, çiçəyi dərməmə sənsiz.
Kam aldım ömrümün oğlan çağından,
Bir bağa, bağçaya girməmə sənsiz.*

*Söylə, yadımdamı Çakva, Batumi?
Ovladın könlümü, çaldın ruhumu!
Kamana dönmüşdü qəlbimin simi,
Hurini, mələyi görməmə sənsiz!*

*...Məndən xoşbəxt varmı dünyada, deyin?!
Ey telli yavrusu Süleyman bəyin!
Bəxtim tər lan imiş, yeyindən yeyin,
Heç kəsə bu bəxti vermərəm sənsiz!*

*...Sonata k göllərdə üzsən də mənsiz,
Quş olub göylərdə süzsən də mənsiz.
Sən Əsli qalsan da, dözsən də mənsiz,
Alışıb yanaram mən Kərəm, sənsiz!*

*Şükriyyə taleyim, şükür xudaya!
Gördüyüm doğrumu, yoxsa pək rəya?!
Dolub ürəyimə bu dadlı xülya,
Şirin günlərimi sürmərim sənsiz!*

*...Şerimin sözsən, sözün ahəngi!
Üzündə bərq vurur güllərin rəngi!
Xəyalın, camalın gözəl çələngi!
İlham yetim qalar, ağıl-kəm, sənsiz!*

Şer 1917-ci ildə Gəncədə qələmə alınmışdır. Məlum olduğu kimi, Ə.Cavad öz sevgilisini götürüb qaçanda buraya gətirmiş, birgə ailə həyatının ilk əsrarəngiz şirinliyini də məhz bu zaman duymuşdu. İctimai gerçəkliyin gözlənilməz təlatümləri, odun- alovuna Ə.Cavadın özünün də düşdüyü müharibə keşməkeşləri, doğma elində əməlpərvər məsləkdaşları ilə birgə istiqlaliyyət uğrunda gah gizli, gah açıq apardığı mübarizə - bütün bunlar bir-birini dünyalar qədər sevən yüksək əxlaqlı, mədəni, qeyrətli iki cavanın səmimi münasibətlərinin qarşısını ala bilməmişdi. Bu bəndlər təkcə Ə.Cavadın özünün yox, elə Şükriyyə xanımın da qəl-

binin dərinliklərindən süzülüb gəlirdi. “Sevdasız həyatın mənası yoxdur!” qənaətinə tapındığı üçündür ki, o, öz ağır ellərini, saylı-sanballı qohumlarını, böyük nüfuz və sərvət sahibi olan əziz atasını qoyub, uzaq yollar keçərək Ə.Cavadla birgə Gəncəyə gəlmişdi. “Sənsiz” rədifli qoşmadakı ruh, onun mahiyyətini təşkil edən əsas motiv bu qəbildən olan şerlərin demək olar ki, hamısı üçün səciyyəvidir. Onların hər birindən birinci şerlə səsleşən bu cür gözəl nümunələr seçib misal gətirmək olar:

*Mən hey göyə baxdım... göy mənə baxdı,
Yollara baxmaqdan gözlərim axdı.
Şimşək oldu, ancaq bir kərə çaxdı,
Baxdı qurbanına, qurban olduğum!
O, mənim şerimin ruhu, rəvacı,
Bütün gözəllərin başının tacı,
Bilməzmi ki, onsuz ömrüm çox acı,
O haqq divanına qurban olduğum?!*

Bu qədər sevən, sevilən lirik qəhrəmanın öz kamına çatdığı, arzusuna qovuşduğu məqamlar da az olmamış və etiraf edək ki, həmin əhval-ruhiyyənin təsvirində Ə.Cavadın qələmi daha inamlı, kəlamı daha rəvan və axıcıdır:

*Ey tanrının cənnət uman qulları,
Mən cənnəti bu dünyada tapmışam!
Aramaqdan bezdiyiniz yolları
Axtarmadan mən sevdada tapmışam!*

Vaxtilə ən müxtəlif münasibətlərlə, əhval-ruhiyyəsinin çeşidli vəziyyətlərində Ə.Cavadın Şükriyyə xanıma bədahətən söy-

lədiyi, yaxud yazdığı parçalardan bir qismi, yuxarıda dediyim kimi, öz ünvanının yaddaşında əbədilik həkk olub:

*Üç qərənfil verəyim,
Aç qoynunu girəyim.
Sən ordasan, mən burda,
Soyuqdanmı öləyim?!*

*Armut dalda ballanır,
Yerə düşər xallanır,
Oğlan padşah olsa,
Yenə qıza yalvarır.*

*Yazı yazdım yaz idi,
Qələmim bəyaz idi,
Qınama, bəy əfəndim,
Mürəkkəbim az idi.*

*Gədəlim əlinizdən,
Qurtulum dilinizdən.
Yaşılbaş ördək olsam,
Su içməm gölünüzdən.*

Qədim türk bayatılarının ətrini verən bu parçalar da bir daha göstərir ki, dönə-dönə zamanın sərt sınaqlarına məruz qaldıqlarına, özlərindən asılı olmayaraq dəfələrlə ümid qığılcımının görünməz olduğuna baxmayaraq, Ə.Cavadın Şükriyyə xanım haqqında duyğuları axıradək dəyişməmişdir. Beləliklə də bir sənət və vətənpərvərlik mücəssəməsi ilə bir ismət və səmimiyyət mücəssəməsi bütün şüurlu ömürləri boyu bir-birini son nəfəslərinə qədər sevmiş, tanış olduqları ilk xoşbəxt çağlarında etdikləri əhd-

peymanə həmişə sadıq qalmışlar. “Gözüm yoldadır” şeri də bu həqiqəti daha yaxşı dərk etməyə dəstək verir. Bu şer 1930-cu ilin yayında Slavyanka yaylağında yazılmışdır. Qalan bütün motivlər əsərin özündə çox aşkar təqdim edildiyi üçün onu burada eyni ilə verməyi məqsəddəuyğun sayıram.

*A dostlar, bir qumral tərланım uçdu,
Yollarda yolçum var, gözüm yoldadır.
On beş gün ayrılıq on beş il keçdi,
Öldürdü intizar, gözüm yoldadır.*

*Hanı mənim arxam, qolum-qanadım,
Hörmətim, izzətim, şöhrətim, adım?!
Qardaş bərabəri gözəl arvadım,
Söyləyin, durnalar, gözüm yoldadır!*

*Getmişdi on günə, çıxdı on beşə,
Neçin saldı məni belə təşvişə?
Demədimmi, saqın! Könül bir şüşə,
Gec gəlirsən, sınar, gözüm yoldadır.*

*O ki, verdi sənə həp var-yoxunu,
Qəlbimə sapladın hicran oxunu,
Yastığından aldım gözəl qoxunu,
Yastığın gül qoxar, gözüm yoldadır.*

*Ey vəfasız, sənün ürəyin daşdan,
Neyçin söyləmədin, gülüm, bu başdan:
“Yarı az sevirəm qohum-qardaşdan”
Qohumlu baxtavar, gözüm yoldadır!*

Tale bu ailənin həyat xalisının bir butasını xoşbəxtlik üstündə toxuyanda, başqa birisini də bədbəxtlik və faciə üstündə hörmüşdür. Çoxunun bəxtəvər oxuduğu bu ailənin başı üzərində zamanın kəc rəftarı sayəsində dəfələrlə qara buludlar sıxlaşmış, ildırımlar çaxmış, ailənin üzvləri faciələrə qərq olmuşlar. Bu faciələrdən bəlkə də ən dəhşətlisi Ə.Cavadla Şükriyyə xanımın yeganə qız övladı olan Almasın vaxtsız vəfatı idi.

*Bunu kim deyərdi: bir səhər çağı
Tarımar olacaq ömrümün bağı?*

Nakam ölmüş qızı Almas Axundzadənin xatirəsinə Ə.Cavadın yazdığı şerlərin hamısını bir yerə toplamaq mümkün olsaydı, bu beyti onlara epigraf vermək olardı. Bu əsərlərdən mənə üçü məlumdur: “Qızıma”, “Almasım üçün”, “Qızım üçün”. Həyatı boyu çox ağır sınaqlara məruz qaldığına, dəfələrlə ölümlə üz-üzə gəldiyinə, bir neçə yol həbs edilib ağır əzab və işgəncələr çəkdiyinə baxmayaraq, cəlladların əli ilə qətlə yetirildiyi son günü çıxmaq şərtilə, Ə.Cavad yəqin ki, taleyin belə ağır zərbəsinə məruz qalmamışdı. 1934-cü ilin oktyabrında bir zərif durna öz qatarından qırılıb şonqar caynağına keçən sayaq, şairimizin yeganə qızı, üç qardaşın bir bacısı (o vaxt hələ ailənin sonbeşiyi Yılmaz anadan olmamışdı) gözlərini bu dünyaya əbədilik yumdu. Ümumiyyətlə, qız övladı bizdə həmişə ailəyə dinclik, bərəkət, əndazəli insani münasibətlər və səmimiyyət gətirən bakirəlik rəmzi, tanrının şirin payı kimi çox əziz tutulub. İllah da o ailələrdə ki, dalbadal doğulan oğlan uşaqlarından sonra həsrətlə gözlənə və... gələ! Adı çəkilən şerlərdən də, görünlən etirafından da, ailənin qoruyub saxladığı bəzi şəkillərdən də məlum olur ki, Almas çox qəşəng və ağıllı bir qızmış. Onun həyatdan belə erkən getməsi, əlbəttə, ilk növbədə anasının vüqarlı qəddini əymiş, onun sinəsinə

heç zaman sağalmayan bir yara vurmuşdu. Şükriyyə xanımın bu faciədən necə sarsıldığını, nələr çəkdiyini duymaq üçün, ancaq ana olmaq lazımdır. Ə.Cavadın bu münasibətlə yaşadığı ağır həyəcanlar isə onun səmimi, axıcı kəlamında əbədiləşərək bizə də gəlib çatmışdır. Bu həyəcanların cövhəri şairin “Qızıma” şerindəki iki misradadır:

*Məktəb bacıların gördülər zətən:
Can verən sən idin, canı çıxan mən...*

Almasın faciəsinə Ə.Cavad xüsusi geniş bir mərsiyə həsr etmək istəmişdir. Bu münasibətlə yazdığı şerlərin birində şair həmin niyyətinə işarə də etmişdir. (Səndən bir yadigar qalacaq deyər, of... yaza biləydim birçə mərsiyə). “Almasım üçün” adlı başqa bir şerində isə bu ağır yaradıcılıq niyyətinin icra olunduğunu bildirən belə misralar da var:

*Səni illər boyu yad edək deyər,
Qələmlə birləşdik, yazdıq mərsiyə...*

Almasın mərsiyəsi onun vəfatından bir il keçdikdən sonra yazılıb tamamlanmışdı. 10 oktyabr 1935-ci il tarixi ilə qeyd olunmuş “Qızım üçün” adlı bu mərsiyə faciədən keçən müddətdə ata qəlbində qövr edən yaralardan, şairin və ailəsinin yaşadığı dərin hüznəndən xəbər verir. Əsərin ekspozisiyasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, aşıq şerində gördüyümüz bir ardıcılıqla Almasın müxtəsər həyat tarixçəsi açıqlanır, onun doğulduğu gündən ta on beşinci baharınadək əzizlərinə bəxş etdiyi səadətdən bəhs olunur. Şerin bu hissəsində misralar həqiqi sevinc duyğuları ilə aşıb-daşır.

*Bir gün gəlib çatdı yaşın ikiyə,
Qızıl beşlik atdım boş nəlbəkiyə.
...Səkkizində artıq öyrəndin savad,
Nə qədər sevindi biçarə Cavad!
...On birində güldü ala gözlərin,
Mənə ürək verdi şirin sözlərin.
...On dördündə döndün on dördlük aya,
Artıq gözəlliyin gəlməzdi saya.
...On beşində süzdü tamam sünbülün,
Bəzəndi əndamın, açıldı gülün.*

Beləcə şirin, fərəhli günlər, sən demə, Almasın qanlı-qadalı gələn 16-cı baharı ilə kontrast yaradacaqmış. Elə 16-cı baharında fələk Almasa dönük çıxır. Mərsiyədən öyrənirik ki, dəhşətli ağrı-lar içində qovrulmuş qızın yanaqları solmağa başlayır, ala gözlərinin gəncliyə məxsus parıltısı tədriclə yox olur. Neçə-neçə şəhərin şəfaxanaları, o vaxtın görkəmli həkimləri Alması xilas edə bilmirlər. Bu faciə Əhməd Cavadı yandırır yaxır. O, bayram nümayişinə gedən məktəbli qızlar arasında Almasını görməyəndə bu dərdə dözə bilmir, çərxi-fələyi acı-acı lənətləyir. Bu faciə şairi o qədər yandırır ki, şüurlu həyatı boyu həmişə sitayiş etdiyi Allahına da qəzəbi tutur. Şerin bundan sonrakı bir sıra parçalarında Ə.Cavad Azərbaycan mərsiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Raci, Dəxil, Qümrü kimi şairlərin ən yaxşı əsərləri ilə müqayisə oluna biləcək sənətkarlıq nümayiş etdirir. Mərsiyə elə təsirli, müəllifin ata nəfəsi ilə odludur ki, faciənin üstündən az qala 60 il keçdiyinə baxmayaraq, bu gün də ona biganə qalmaq mümkün deyil:

*Sevdiyini çiçəklər, güllərə yandım,
Gül bənizin döndü küllərə, yandım!*

*...İpəkdən yumşaq, yasəməndən xoş,
O qumral, qıvırcıq tellərə yandım!
Almayan ömründə səadət payı,
Şümşada oxşayan əllərə yandım!
Səni məndən aldı, basdı bağına,
Bu otsuz, çiçəksiz çöllərə yandım!
Məni yersiz qoydun geniş dünyada,
Verdin əməyimi yellərə, yandım!*

Əzizlərini itirənlər üçün dərd bəzən o qədər ağır olur ki, onun təzyiqinə təklidə tab gətirə bilmədiyini görəndə bu cür fələkzədələr faciəyə öz yaxın adamlarını, qohumlarını, eli-obanı qatmaqla (onlara müraciətlə) münasibətlərini müəyyən qədər dözm həddinə gətirməyə çalışırlar. Cavadın bu misraları da klassik mərsiyələrimizdən gələn həmin motivlə bağlıdır.

*Acısın halıma ellər ağlasın,
Kamanlar ağlasın, tellər ağlasın,
Qızımı qəhr edən dərmansız dərdə
Bilib-bilmədiyim dillər ağlasın!*

Şair öz Almasını məktəb bitirən, yüksək ixtisas alıb xalqına xidmət edən, övlad böyüdüb elinə əsgər verən Azərbaycan qadınlarının arasında görməyi arzulayırdı. Ümumiyyətlə, uzun əsrlərin mürəkkəb tarixi hadisələri fonunda Azərbaycan qadınlarının keçdiyi yola, gəlib yetişdiyi ictimai duruma qarşı, digər qələm sahiblərimiz kimi Ə.Cavad da heç vaxt laqeyd qalmamışdı. Qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verildiyi sovet hakimiyyətinin ilk illərində də “təsəttüri nisvan” qadınların örtünməsi – red. məsələsi aktuallığını itirməmişdi. Yeni şüarlara uyğun olaraq ictimai həyata atılan fəal qadınlar mürtəcə qüvvələr tərəfindən təqib

olunur, onlara qarşı çox ağır cinayətlərə yol verilir, bu cür qadınların bəziləri qətlə yetirilirdi. Bir qismində Allah xofu, bir çoxunda isə ər qorxusu qadınların özlərinin də ictimai həyata qaynayıb-qarışmasına mane olurdu. Bu münasibətlə konkret tədbirlər görmək, qadınlar üçün müvafiq imkan və şərait yaratmaq əvəzinə partiya-sovet aparatı, onun tam nəzarəti altında çıxan kütləvi mətbuat orqanları “çadra doloy” (rədd olsun çadra-red.) kimi şüarlar ortalığa atır, bu yolla çadranın həm əleyhdarları, həm də tərəfdarları arasında ehtirasları qızışdırırdılar. “Papaq doloy”, “Tar doloy”, “Saqqal doloy” kimi “Çadra doloy” da əsl xalq ziyalıları, xüsusən də istedadlı şer, sənət xadimləri üçün mübarizə yolu ola bilməzdi. Əhməd Cavad “At çadranı” şerində şüara uymaq, onu təkrar etmək yolu ilə getmir. Çadranın atılması onun əsərində süjetin davamı, izlənen fikir axarının məntiqi nəticəsi idi. Bu nəticəyə gəlmək üçün Ə.Cavad axtarış zəhmətinə qatlaşmış, problemlə bağlı tarixə bir ekskurs etmiş, çadra örtməyin köklərini oxucusuna çatdırmışdır:

*Eşitdim, ta əskidən daş bütlərin önündə
Qurbanlıq qoyun kimi baş əyirdin bıçağa.*

Yesir edilib yad məmləkətlərə sürülən, azğın hökmdarların sarayında əsarətdə qalıb, şərab məclislərində qulluq edən, fürsət tapanda xısnı-xısnı ağlayan qadınların acı taleyi şerin misraları arasında canlanır. İnsanlığa süd verən bir məxluqun insanlıqdan qovulmasına şiddətli etiraz edən Ə.Cavad şerin finalında qadınlara müraciətlə onları öz taleləri barədə düşünüb-daşınmağa, dəbdən geri qalmamaq üçün yox, məhz canını xilas etmək üçün çadra ilə vidalaşmağa çağırırdı.

*Gəl gecikmə, çıx artıq,
Çıx, qarış insanlara.
Vur başına zahidin
Eşqini, imanını!*

*Bir nəhayət qoy artıq
Verdiyin qurbanlara,
İnsanlığın yolunda
Qurtar əvvəl canını!*

Ə.Cavad qadın azadlığını tərənnüm edib “at çadranı!” deyəndə analarımızın qüdrətini, potensial fiziki və mənəvi imkanlarını, inamını da nəzərə almışdı. Onun “Ana” şerində yaratdığı ana obrazının artıq dərisi bürüşmüş əllərində ilahi qüvvənin əlamətləri var. Övladının ən böhranlı vəziyyətində, “qərib ruhu yad ellərdə cana doyanda”, fırtınalı göylər sökülüb dağılanda məhz ananın həmin qırışmış, bürüşmüş əlləri möcüzə göstərir, onun təmiz südü və bu südü ilə övladına içirdiyi müdriklik və bütövlük dərsləri onun şəxsiyyət kimi təşəkkülündə əvəzsiz rol oynayır. Bu həqiqətin yekunu kimi verilən aşağıdakı misralar ana haqqında Azərbaycan poeziyasının nadir nümunələrindəndir:

*Bəzən olur həyatımın dağlarını duman alır,
O gün sənin titrək laylan yollarına işıq salır,
Sənin məmnun olduğun gün ruhum məndən məmnun qalır,
İnandım ki, cənnət sənin ayağının altındadır.*

Balacalar üçün yazılmış əsərlərində uşaq psixologiyasına enmək, onun incəliklərindən faydalanmaq əsasında oxucunun zövqünü oxşamaq, bəyənmək keyfiyyəti var.

*Mən Tukayam, bir quşam,
Oynayıb yorulmuşam,
İstəməm yorğan-döşək,
Anamın qoynu göyçək.*

*Baxım onun gözünə,
Qulaq verim sözünə.
Mənə versin ağılı,
Çox söyləsin nağılı!*

İkinci övladı Tukayın adının çəkilməsindən güman etmək olur ki, bu misralar şairin öz evində müşahidə etdiyi adi vəziyyətlərdən birinin əsasında qələmə alınmışdır. Lakin əslində dörd beytlik bu parça mükəmməl bir uşaq şeridir. Uşaq üçün dünyanın ən rahat yaylı çarpayısından da yumşaq olan doğma ana qucağı burada özünün ilıq, munis tərənnümünü tapmışdır. Hiss etmək olur ki, burada təsvir edilən çağında Tukay üç-dörd yaşındaymış; məhz bu yaşında uşaqlar nağıldan doya bilmir, iradələrindən asılı olmayaraq kiprikləri qovuşana qədər, dönə-dönə nağıl eşitmək istəyirlər. Ananın südü uşağın fiziki inkişafını təmin etdiyi kimi, anasının dilindən eşitdiyi laylalar, mahnılar, bayatılar, xüsusən də nağıllar onun mənəvi təşəkkülündə, doğma dilin sehirli dünyasına daxil olmasında, nitqin incəliklərinə yiyələnməsində əvəzsiz rol oynayır. “Çox söyləsin nağılı” misrasının bu təbii labüdlükdən yarandığı şübhəsizdir. Belə mühüm həyati-estetik qayəyə xidmət etdiyi üçündür ki, Ə.Cavadın şerlərinin dili yüksək dərəcədə emosional və ahəngdardır.

*Bir gün göydə gəzən Ay,
Sallanan Ay, süzən Ay
On dördünə girərkən,*

*Bir axşam çağı erkən
Nurlu altun tas kimi;
Parladı almas kimi.
Oğurlayıb bu qızı
Üfüq geydi qırmızı,
Buludlar da əyib baş.
Çəkildi yavaş-yavaş,
Külək aldı sazını,
Çəkdi onun nazını...*

Bu misralar “Ayla günəş” şerinin ekspozisiyasıdır. Əlbəttə, bu cür sadə, lakin oynaq, musiqili bir dillə başlanan şeri dinləyən uşaq heç vaxtlə razı olmaz ki, onu yarımçıq qoysunlar...

EPİK TƏHKİYƏNİN İMKANLARI

Burayadək verdiyimiz müxtəsər açıqlama da bir daha təsdiq edir ki, Ə.Cavad bir şair kimi ən çox lirik janr sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun istedadı bu sahədə özünün daha artıq təzahür etdirmiş, məhəbbət lirikası, siyasi lirika, süjetli lirika nümunələrilə şair Azərbaycan poeziyasında özünə layiq şərəfli yer tutmuşdur. Az sözlə incə hiss və duyğular, böyük fikirlər ifadə etmək, dil və təsvir gözəlliyi, aktualılıqla uzun ömürlüylük vəhdəti onun lirikası üçün səciyyəvi keyfiyyətlərdəndir. Lakin şairin yaradıcılığı təkcə lirik əsərlərdən ibarət deyil, o, epik janr sahəsində də işləmiş və qiymətli yaradıcılıq uğurları əldə etmişdir. “Sən ağlama, mən ağlaram!” kitabında “Həyat həyatdır yenə!” ümumi başlığı altında şairin üç poeması çap olunmuşdur. “Səsli qız”, “Kür”, “Pambıq dastanı”. Kitabın həmin bölməsində “Şərqi” adı altında bir parça ayrılmış və o da yanlış olaraq müstəqil poema kimi təqdim olunmuşdur. Əslində isə bu parça “Səsli qız” əsərinin baş qəhrəmanının oxuduğu mahnının mətnidir. Mənim qənaətimə görə “Səsli qız” mükəmməl süjet əsasında qurul-

muş epik poema, “Kür” və “Pambıq dastanı” isə lirik poemalardır.

Xalqın istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi Ə.Cavadı bütün şüurlu ömrü boyu düşündürən və uğrunda həyatını qurban verdiyi bir qayə olmuşdur. Əlimizə çatmış poemalarının həcmcə ən böyüyünün də bu qayəyə xidmət etməsi, bu mövzuda yazılması tamamilə təbii və qanunauyğundur.

“Səsli qız”ın ekspozisiyası onun baş qəhrəmanının şərəfinə mədhiyyə kimi düşünülmüşdür. Bu qızın səsi şairin nəzərində dünyadakı səslərin ən gözəlidir. Bir qədər sonra, konflikt özünün ən gərgin, böhranlı vəziyyətinə çatanda, biz bu məlahətli səs sahibinin, həm də el yolunda canından keçməyə hazır olan bir qəhrəman kimi ucaldığını görəcəyik. Əsərin ikinci bölməsindən başlayaraq Saranın bu məsul addımı atması üçün ilkin şərait hazırlanır. Şair qədimlərdə amansız bir hökmdarın qonşuluqda yerləşən əhalisi az, ərazisi kiçik bir ölkəyə hücum edərək orada törətdiyi vəhşiliklərdən söz açır. Düşmənin altı aylıq mühasirədən, təxribat və qırğın əməliyyatlarından sonra burada, Saranın vətəninə qan dizə çıxmışdır. Başsız qalmış minlərcə ailə qaçqın və didərgin düşmüşdür. Burada yadellilərin törətdiyi cinayətlərin sayı-hesabı yoxdur. Zalım padşah öz rəqibi olan padşahın ordusunu deyil, şairin təbirincə, “insanlığı əzmişdir”, yəni insanlığın əsas tərkib hissəsi olan əxlaq, mənəviyyətə qarşı ağır cinayət işləmişdir. Bu da özünü hər şeydən əvvəl onda göstərmişdir ki, paytaxt şəhərinin süqutunun səhəri günü yadelli şah öz qələbəsini bayram etmək eşqinə düşmüş və hər yerdə ağlamağı, hıçqırmağı, ah-naləni qadağan etmişdir. Onun iradəsincə hamı mütləq gülməlidir, istəsə də, istəməsə də. Yalnız cansız təbiət, bir qism insanın (zalımların) başqa bir qism insanların (məzlumların) başına gətirdiyi faciədən xəbərsizdir. Ona görə də heç bir şey olmayıb kimi, yenə də günəş çıxıb həmişəki dəstgahla öz şüalarını ətrafa yaymış,

çiçəklər gur ləçəkləri ilə bu şüaların qoynunda xumarlanmağa başlamışdır. Zalımlar zor işlədərək qəhr etdikləri şəhərin əhalisini zahirən də olsa “gülümsəməyə”, “şadlanmağa” vadar edirlər. Tacirbaşılar, yüksək vəzifə sahibləri şahın paltarının ətəklərindən, corabından öpmək üçün bir-birinə macal vermirlər. Şah mərmər sütunlu qəsrə eys-ışrətə dalır. Poemanın qəhrəmanı səli qız Sara xaqana təqdim olunur. Lakin Sara çoxlarının gözlədiyi kimi bu yadelli müstəbidin ehtiraslarını qıdıqlayan sözlərdən yox, öz qəlbinin dərinliklərindən süzülüb gələn vətən deyimlərindən ibarət mahnısını oxuyur, elin-obanın düşdüyü müsibətlərdən nalə çəkir.

*Mən ki, səndən doymamışdım,
Quş qonmağa qoymamışdım,
Bir almanı soymamışdım,
Kim sənə kəc baxdı, bağlar?!*

*Bağçalarda qırmızı nar,
Qırmızı qan güllərin var;
İyləməkdən doymamış yar,
Gəldi şimşək çaxdı, bağlar!..*

*Qazlarının boynu bükük,
Ördəyinə can ağır yük,
Çaldı şahmar, tozladı tük,
Gör nə qanlar axdı, bağlar?!*

*Darğınam mən belə baxta,
Ürəyim qan, laxta-laxta.
Bax ki, kimlər çıxdı taxta,
Küsdü kimin baxtı, bağlar?!*

*Çıxmamış gün, atmamış dan,
Qanlı bir toz qalxdı yoldan.
Qoç igidlər oldu qoldan,
Qanlı kəfən taxdı, bağlar!*

Bəlkə də həyatında axırını olacaq bu mahnıdan sonra mövcud qaydaya görə xaqana mey təqdim edən Sara rəqqasələrin işə başladığı şaşqınlıq məqamından istifadə edərək iti bir hərəkətlə badəyə zəhər tökür. Xaqan öz cəzasına çatır. Adamlar bu təkanə bəndmiş kimi, həyəcana gəlib xaqanın özünü itirmiş silahdaşlarına həmlə edir, böyük qurbanlar bahasına da olsa, şəhəri-məmləkəti öz istiqlalına qovuşdururlar. Poema Saranın - səli qızın şəərəfinə qoşulmuş oynaq, şən mahnı ilə bitir.

Burada zalımlığı özünə peşə etmiş xaqan, ona yaltaqlanan saray adamları, bəzi din xadimləri, təcavüzə məruz qalmış xalqın nümayəndələri müəyyən konkret cizgilərlə təqdim edilsələr də, şairin ilhamının əsas işığı Saranın üstünə yönəldilmişdir. Proloqdan başlamış epiloqa qədər, kütləvi qırğın səhnələrini və onlarla təzad təşkil edən təbiət mənzərələrini çıxmaq şərtilə, poemada əsas yer tutan Sara bütün hadisələrin mərkəzində durur. Yadelli işğalçıların zalımlığı, xaqanın kultu, saraydakı bəzi hadisələr məhz Saranın qəhrəmanlığının həqiqətən də fəvqəladə bir hərəkət olmasını əsaslandırmaq üçün fon səciyyəsi daşıyır. Bu priyom yaxşı düşünüldüyü və əsərin kompozisiyasında müvafiq yerini tapdığı üçün səmərəli çıxmışdır. Elə bu yolda da şair öz əsas yaradıcılıq qayəsinə nail olmuş, xalq səadətinin, istiqlalın həyatda heç nə ilə əvəz oluna bilmədiyi ideyasını oxucusuna aşılamaq bilməmişdir. Bu keyfiyyətlərinə görədir ki, “Səli qız” 20-30-cu illərdə yaranmış Azərbaycan poemaları içində, Sara isə həmin əsərlərdə canlandırılmış bədii obrazlar arasında öz layiqli yerini tutur. Mənzərənin tamlığı naminə bunu da qeyd edək ki, vaxtilə

“Səsli qız”a formalist-konyunktur mövqelərdən yanaşan, hər vaxtları onun məna və əhəmiyyətini azaldan, hətta poemanı əksinqilabi əsər adlandıran müəlliflər də olmuşdur. Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının 1937-ci ilin martında keçirilmiş plenumunda S.Rüstəmin nitqi buna bariz nümunədir. Öz qələm yoldaşının əsərini bəlkə də axıradək diqqətlə oxumadığı üçün onun poema haqqında dedikləri adamda təəccüb doğurur: “Gərək ki, 1928-ci il idi. O (Ə.Cavad) “Səsli qız” adlı poema yazmışdı. O zaman qolçomaqların səsini alırdıq. Biz elə bildik ki, yəqin səsli qız qolçomaqların qarşısına mübarizəyə çıxır... Məlum oldu ki, əksinqilabi (!) şer (poema! - B.N.) imiş”.

“Pambıq dastanı” ilə “Kür” arasında kompozisiya baxımından bəzi ümumi cəhətlər var. Onların ikisinin də kökündə şairin lirik duyğuları, təsvir və tərənnüm obyektinə haqqında fərdi intibahları durur. Birinci əsərdə pambığın mədəni bitki kimi vətəni və sonralar digər ölkələrdə yayılma vüsəti, Azərbaycanda mənim-sənilməsi tarixçəsi, ikinci əsərdə isə Kürün mənşəyindən başlamış Xəzərə tökülənə qədər davam edən yolu izlənilib-açıqlanır, yeri gəldikcə bu yol üstündəki ellər-obalar, təbiət mənzərələri təsvir olunur. Bir neçə realist cizgi ilə Kürün lirik obrazını yaradan Ə.Cavad bir sıra incə təfərrüatlarla çayın, belə demək mümkünsə, portretini tamamlayır. Əsərin mərkəzindən keçən lirik təhkiyə oxucunun xəyalına zaman və məkan baxımından vüsət verir və biz tarixin müxtəlif kəsiklərində Kür sahillərində dolaşan yunan, roma, ərəb, monqol, rus ordularını görmüş, onların Kürdən su içən atlarının kişnərtisini eşitmiş kimi oluruq. “Gah şah gəldi, gah da çar, suyundan içdi getdi, hər gələn talan saldı, dağıtdı keçdi getdi; ... Lakin sən heç bir zaman qalmanın axınından” misraları ilə şair tarixə bir növ keçid edərək Kür çayını Azərbaycanın timsalına çevirir. Dönə-dönə hücumlara məruz qaldığına, xalqının dilinə, mədəniyyətinə qəsdlər törədildiyinə, müxtəlif əsrlər-

də gah bu, gah digər əyalətinin işğal edildiyinə baxmayaraq Azərbaycanın dözümlü, dəyanətli, özündə qüvvət tapıb odlar-alovlar içindən çıxması, milli məniyyətimizi qoruması ideyasını şair bir daha təsdiq edir. Həmin qüvvətli, qüdrətli, əbədi Azərbaycanın adından Ə.Cavad təbiətin bir hissəsi olan çayın özünə müraciət edir, onu xalqın iradəsi önündə təslim olmağa çağırır. “Pambıq dastanı”nın ilk bəndlərində pambığın və Şuraların şərəfinə söylənən müstəqil parçalardan fərqli olaraq, “Kür”də lirik qəhrəman yeri gələndə xalqın adından çayın özünü də ittiham edir, onun bəzən cızığından çıxıb əkinlərə vurduğu zərərdən danışıq, ölkənin, onun qadir övladlarının əməllərini də bu zəmində tərənnüm edir:

*Nə qorxum, nə də hürküm
Yoxdur çaydan, dənizdən.
Mənim nəşəli türküm
Ürkməz dumandan, sisdən.*

*Bax məndəki qüvvəyə -
Qarlı dağları yardım.
Hayqırıb təbiətə,
Yerin qoynuna vardım.*

*...Qururam yeni həyat,
Mən hara, durmaq hara?
Quşlardan aldım qanad,
Dırmaşdım buludlara!*

Qolunda beləcə qüvvət hiss edib öz fədakar əməyinin bəzi ilkin nəticələrini görən çağdaşlarını təmsil etmək baxımından Ə.Cavadın lirik qəhrəmanı çox təbii olaraq indi artıq birbaşa Kürün özünə meydan oxuyur. 30-cu illərdə şairi addımbaşı təqib

edən, onun hər misrasına bir iftira möhürü vuran siyasətbazların hər cür uydurmalarına baxmayaraq “Kür” lirik poemasında mən heç bir sətiraltı mənə (yaxud əks mənə) görmürəm. Əksinə, döndənə və hər dəfə də bir nəfəsə oxuduqda heyran qalırım ki, uzaqgörən şair əslində bu poema bitəndən 20-25 il sonra Azərbaycanın xalq təsərrüfatına Kürün gətirdiyi yenilikləri irəlicədən, demək olar ki, bütün təfərrüatı ilə necə görmüş və necə də ustalıqla tərənnüm etmişdir! “Kür” poemasının epiloqunda şairin çaya müraciətlə dediyi və felin əmr formasının işlənmə tezliyi əsasında yazılmış iddiaların istisnasız olaraq hamısı artıq həyata keçmiş və bu mənada Kür doğrudan da ram edilmişdir.

*Güvənmə çox qoluna,
Düş doğruca yoluna.
Sərsəm gəzmək yaramaz,
Peyin daşı, tarla qaz!*

*Çevir dəyirmanımı,
Salıb göy xırmanımı,
Qırxaraq qoyunumu,
Əyir, dara yunumu!*

*Dolamb dağı, daşı,
Qatırım ol, yük daşı!
Əyil Kürüm, əyil keç!
Meydan sənə deyil, keç!*

Təkcə poemalarında yox, 30-cu illərin ortalarında yazılmış bəzi şerlərində də Ə.Cavad yeni dövrlə, həyatda baş verən təbəddülatla həmahəng olmağa müəyyən meyl göstərirdi. “Mən olaydım” (1934) şerində işçilər yurdunun sevincli günlərindən,

nəşəli toylarından, Araz üzərindəki bəndlərdən, dağlara çəkilən yollardan bəhs olunur, “uğurlu inqilabın carçısı olmaq” arzusu tərənnüm edilir, hətta “yanlış yoldan əl çəkən” firqəçi zəhmətkeşlərə əsərlər həsr etmək arzusu bildirilirdi. “Qızım üçün” şerindəki aşağıdakı parça bu cəhətdən səciyyəvidir:

*Səndən sonra qızım, bir bayram oldu,
İnsanlar axışdı, şəhərlər doldu.
...Cərgələr dəmirdən, səflər poladdan,
Hər kəs bəhs edirdi bir böyük addan.
...Bir daha tarixə baxdı milyonlar,
Ümidlə, inamla axdı milyonlar.*

İndi üzərindən 50-60 il keçəndən sonra Ə.Cavad bu misraları yazmağa vadar edən amilləri dəqiq müəyyənləşdirmək asan deyil. Xalqın milli istiqlal ideallarına divan tutmuş kommunist firqəsinin Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törətdiyini çox yaxşı bilən Ə.Cavad niyə belə yazırdı? Bütün əyintilərə baxmayaraq, bəlkə ilk beşilliklərdə sənaye və kolxoz quruculuğu sahəsində qazanılan müəyyən nailiyyətlər idi bunları yazdıran? Ya bəlkə də dəmir pərdə vasitəsilə xarici mühitdən bütün əlaqələri kəsilən, ümidi hər yerdən üzülən Ə.Cavad müxalifətin, yaxud yaxa kənara çəkməyin mənasız olduğu qərarına gəlmişdi? Nəhayət, bəlkə də rejimin bütün amansızlıqlarına baxmayaraq Ə.Cavad öz xalqının gələcəyini artıq “yenilərin” fəaliyyətindəki uğurlarda görürdü? Demək çətinidir. Həqiqət budur ki, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim və R.Rzanın tərənnüm ruhlu şerləri az-çox səmimi qəbul edildiyi halda, Ə.Cavadın bu cür poetik təqdimləri rəsmi dairələr, inzibati orqanlar və Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmir, şairin təqib olunması, mətbuat səhifələrində və ictimaiyyətin yığıncaqlarında “ifşası” daha böyük miqyasda və əv-

vəlkindən də kəskin davam edirdi. Məsələn, Yazıçılar İttifaqının o zamankı rəhbərlərindən biri yenə də 37-ci ilin mart plenumundakı məruzəsində “Pambıq dastanı” haqqında deyirdi: “Adı çox gözəldir. Ancaq müəllif bu fikirdədir ki, bizim həyatımızın hamısı pambıq üçündür. Halbuki yoldaş Stalin deyib ki, bizə pambıqdan, neftdən əvvəl xalqlar dostluğu lazımdır. Bilmək lazımdır ki, neft, pambıq xalqlarımızı yaşatmaq üçündür. (Ə.Cavad müraciətlə) Sən isə... Azərbaycan kəndinin yaxşılaşmasını göstərmirsən”.

Plenumun stenoqramından bu sətirləri oxuyanda istər-istəməz yadıma bir el məsəli düşür: “Bəzənirəm, xanım döyür, bəzənirəm - ağam!” İllər boyu yeri gəldi-gəlmədi, Ə.Cavadın adını hallandırırıldı ki, həyatdan yazmır, yeni mövzulara biganədir və s. Poema hazır olanda isə şairin əməyini yerə vurur, müəllifi daha “vacib” mövzuya, “xalqlar dostluğuna” yönəldir və onu kənddə həyatın yaxşılaşdığını göstərməməkdə ittiham edirlər. Əcəb “məntiqdir!”

İctimai quruluşu zorla yıxan bolşeviklər əllərindən gələnlə qədər qırıb dağıtdıqdan, qarət etdikdən sonra ölkənin kənd təsərrüfatını kollektivləşdirmək şüarını ortaya atdılar. Kollektivləşmənin törətdiyi böyük dramatik gərginliyə, çoxlu faciələrə baxmayaraq 30-cu illərin əvvəllərində onun artıq müəyyən üstünlükləri də özünü göstərirdi. Torpağın, istehsal alətlərinin ümumiləşdirilməsi, plan ödənildikdən sonra qalan məhsulun bərabər bölünməsi “işləyən əllərin”, iflasa uğramış kənd yoxsullarının, keçmiş muzdurların mənafeyinə uyğun gəlirdi. Azərbaycanda hələ ilk nümunələri görünən o dövr üçün müasir maşınları, kənd təsərrüfatı texnikasını almağa, iş həyətləri, fermalar, tövlələr, pambıq qurutma məntəqələri tikməyə, suvarma kanalları çəkməyə yalnız tək təsərrüfatçıların yox, onların ilk birliklərinin, kommunanın gücü çatırdı və i.a. Növ-növ kimyəvi gübrələrlə geniş miqyasda zəhər-

lənmə və şorlaşma, duzlaşma baş vermədiyi həmin illərdə bir sıra təsərrüfatlarda məhsuldarlığın həqiqətən yüksək olduğunu da burada qeyd etmək yerinə düşərdi. Bir çox ziyalılar kimi şairlərimiz də kolxozu bir zaman bolşeviklərin tarixdə bərabəri olmayan kütləvi istismar vasitəsinə çevirəcəyini görə bilmirdilər. Ona görə R.Rza fəraş qozanı tərənnüm edir, ilin hamı üçün əziz olan bahar fəslinə “bolşevik yazı” adı verirdi. Ə.Cavadın da “Pambıq dastanı” (1931) poeməsindəki mahnını bu deyilənləri və bəzi digər məqamları nəzərə aldıqda düzgün başa düşmək olar:

*Oxuyurdu tarlada
Kolxozun gözəl qızı:
Var olsun insanlığın
Beş guşəli ulduzu!*

*Yaşasın şuraların
Şərəfli istiqlalı!
Yaşasın ölkəmizin
Bu pambıq istiqlalı!*

*...Pambığın feyzinədir:
Sarsıldı köhnə həyat,
Dünyaya örnək oldu
Kollektiv təsərrüfat.*

*Mən də qoşdum səsimi
Bu gəncliyin səsinə;
Belə bir dastan yazdım
Bu pambıq ölkəsinə.*

Mənzərə tam aydın olsun deyə bunu da deyək ki, “Pambıq dastanı” poemasını və yeni mövzularda tərənnüm səciyyəli bəzi şeirlərini yazdığına baxmayaraq, 1937-ci ilin martında vəzifəli bir qələm yoldaşı Yazıçılar İttifaqının plenumunda Ə.Cavadı ittiham edib sonra belə bir sual verməklə onu bir növ “vətəndaş edamı”na məhkum etmişdi: “Sən vaxtilə bu partiya (Müsavata - B.N.) mənsub olubsan. Bu gün sən qulağının dibində bu qədər proses gedir, bu qədər müsavətçilər tutulur: ümumiyyətlə xalqımız onlara lənət oxuyur. Bəs sən necə xalq dostusan ki, bu barədə bir şey də olsun yazmadın? Xalqımızın qələbələrində nə üçün iştirak etmirsən? Bəlkə müsavətçilərin sənə, bəlkə də sənə musavətçilərə ümidin var?!”

POETİKASINDAN NOTLAR

Yaşım altmışı keçsə də (kitabın ilk variantı 1990-cı illərin əvvəllərində yazılıb-red.) bir sıra təqiblərə məruz qalmış sənətkarlarımız kimi Ə.Cavadı da görmək, onu dinləmək, şairlə ünsiyyət saxlamaq mənə müyəssər olmayıb. Bu cür böyük xadimlərin tale kitabı bağlananda mənim yeddi yaşım vardı, ailəmiz də onların yaşayıb-yaratdığı Bakıdan uzaqlarda məskun idi.

1937-ci il hadisələrinin amansızcasına tüğyan elədiyi həmin gərgin vaxtda cəmiyyətin həyatına ölüm saçan ildırımlardan biri də Ağdaşda bizim köhnə dudmanımıza düşüb, tifaqımızı dağıtdı. Bir gecə yarısı atamı, əmimi “xalq düşməni” ittihamı ilə apardılar. Mərhum böyük qardaşım didərgin düşdü. Bizim dörd otaqlı, əmimin üç otaqlı mənzillərimizdən hamımızı çıxarıb səkkiz adamdan ibarət ailəyə bircə otaq verdilər. Həyatimizi, ona bitişik bağımızı əlimizdən aldılar. Vaxtilə anam gəlin gələrkən cehizinə əlavə olunmuş balaca taxıl yerimizi isə hələ 20-ci illərdə müsadirə etmişdilər. Düşmən ünsürün övladları kimi həyətdə, küçədə, məktəbdə, digər ictimai yerlərdə gözü kölgəli dolanır, uşaq-

larla sözümlər çəp gəlib dalaşanda kimin haqlı, kimin haqsız olduğunun fərqi varmıdın, demək olar ki, həmişə hökmü bizim əleyhimizə çıxarırdılar. Belə bir vaxtda zərərində sənətkarlığımızın nəinki özlərini görmək, heç onların kitablarını da oxumaq bizə nəsib olmamışdı. Sonralar universitetdə təhsil alanda repressiya qurbanlarının qadağan edilmiş kitablarından bəzilərini köhnə kitabfuruşdan alır, böyük risk bahasına olsa da yenidən öyrəndiyimiz ərəb əlifbası ilə oxuyur, sənət aləmləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə edirdik.

Bəs bu görkəmli ədəbi simalar həyatda necə adamlar olublar? Konkret desək, məsələn, Əhməd Cavad bir insan, şəxsiyyət, ailə başçısı, övlad atası kimi hansı keyfiyyətlərə malik olmuşdur? Onun xarakterinin aparıcı cəhəti, əsas səciyyəsi özünü nədə göstərirdi? Şairin zahiri görkəmi, siması necə idi? Nəhayət, onun yaradıcılıq şəkəri nə idi, Ə.Cavad şer üzərində necə işlədi? Bütün bunlar barəsində, hətmcə bir qədər kiçik də olsa, mənə və məzmunca çox qiymətli olan məlumatı Niyazi Axundzadənin "Atam Əhməd Cavad" məqaləsindən almaq mümkündür. "...Hər dəfə onun haqqında düşünəndə gözümün qarşısında ucaboşlu, göy gözlü, işıqlı, məğrur və nikbin bir insan canlanır. Həyatının ən çətin və ən qəmli anlarında belə onu sarsılan, sıtqayan, bir küncə qısılib şikayətlənən, kədəre qapılan görməmişəm. Hər şeyə nikbin, xeyirxah bir gözlə baxmağa adət etmişdi. Bu, tək adət deyildi. Onun öz varlığından, daxilində qaynayan duyğulardan süzülüb gələn sehirli, inamlı, güclü bir işıq idi". Niyazi bəyin xatirələrindən bunu da öyrənirik ki, hər hansı bir şerini yazmazdan əvvəl Ə.Cavad onun mövzu və motivlərini qəlbində xeyli vaxt yaşadar, ayrı-ayrı misralarını söhbət əsnasında deyər, düşünər, daşınar və nəhayət, şerini tamamlayıb meydana çıxarmış. Bəzi əsərlərini yazmaq üçün isə uzun müddət material toplar, araşdırmalar aparar, ondan sonra mətləbi misralara çevirib qələmə alar-

mış. Ə.Cavadın yaradıcılığını xalqdan ayırmaq üçün bolşevik rejiminin gördüyü hər cür tədbirlərə baxmayaraq əsərlərinə əbədiyyət qüvvəsi verən, onları 60-70 illik bir zaman arxasından qaldıraraq günümüze gətirən, istiqlal mübarizəmizə qovuşduran, yəqin ki, bir də elə şairin bu sənətkarlıq şəkəri, hər şerinin üstündə əsim-əsim əsməsi olmuşdur.

Əhməd Cavad Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus ədəbi taleyi, sənətdə orijinal dəsti-xətti olan nadir simalarından biridir. O, ümumşərq islam zehniyyətinə, ümumtürk mənəvi qaynaqlarına, xüsusən də erkən orta əsrlərdən üzü bəri davam edib gələn ana dilli şerimizə dərinlikdən bələd idi. Bir sıra dilləri bilib həmin dillərdə elmi-bədii ədəbiyyat oxuması onun məlumat dairəsini vüsətləndirmiş, bədii zövqünü cilalamışdı. Əsərlərindən göründüyü kimi, şair öz sənətinin bütün ruhu, fikri-bədii yönərlərlə şifahi xalq yaradıcılığına, klassik ədəbi irsə bağlı olmuş, türk, fars, ərəb, rus dillərində mövcud çoxəsrlik ədəbi irsi incəliklərinə qədər bilmiş, bütün bunlar Ə.Cavadın parlaq istedadı ilə qovuşaraq onun əsərlərinin sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyəsini təmin etmişdir. Azərbaycan şerinin, folklorunun iki çox qədim xəzinədən barındığı qənaətində olan Ə.Cavad bu əzəli mənbələrə bağlılığından öz ilhamına qanad taxır və həmin əvəzsiz mənəvi sərvətlərin varislərindən biri kimi iftixar edirdi:

Açın qəlbin qübarını, baxın nədir baş yazısı:

Əvvəl Allah göndərəndir, sonra türkün bayatısı!

Şairin yaradıcılığı, bayatılar da bura daxil olmaqla şifahi xalq ədəbiyyatından, onun zəngin obrazlar aləmindən, deyim tərzindən sənətkar kimi faydalanmağın bariz nümunəsidir. Ümumiyyətlə, Ə.Cavad folklorumuzun vurğunu, onun yorulmaz toplayıcılarından biri idi. Nizami Muzeyində şairin topladığı folklor

nümunələrindən ibarət bir neçə dəftər saxlandığını qeyd etmişdim. Həmin dəftərlərdən birində otuz iki xalq mahnısının mətni qeydə alınmışdır. Bu dəftərdəki mahnıların təkcə adları, yaxud onların başlanğıc misraları şairin folklor dəftərində necə qiymətli bir xəzinənin öz əksini tapdığını nişan verir: “Apardı sellər Saranı”, “Haray naşı əlindən”, “Su gəlir lülə-lülə”, “Ay qız, yaylığında nəyin var sənin?”, “Dedim bir busə ver”, “Pəncərədən daş gəlir”, “Mindim gəmisinə, sürdüm Salyana”, “Araqçının məndədir”, “Samavarı alışdırdım”, “Yeri, dam üstə yeri”, “Elə demə, zalım yar!”, “Belə şümşad barmaq olmaz!” və i.a.

Şairin yaradıcılığının hələ ilk mərhələsində özünü göstərən dilin sadəliyi, axıcılığı, ahəngdarlığı bilavasitə folklorlardan süzülüb gələn vacib keyfiyyətlər idi. Bu dövrə məxsus “Yaralı quş” şeri bir də məhz bu əlamətlərinə görə XX əsr Azərbaycan poeziyasında nadir və çox əhəmiyyətli bir hadisə idi. Bundan əvvəl nələr və nə qədər yazmasından asılı olmayaraq, məhz bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatına yeni, parlaq bir istedadın, xalq sənətkarının gəlişindən xəbər verən bahar qaranquşu idi. “Yaralı quş”da Ə.Cavadın bundan sonrakı bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bir keyfiyyət çox bariz şəkildə təsbit olunmuşdur və maraqlıdır ki, həmin keyfiyyət onun sonrakı demək olar ki, bütün əsərlərində, özü də yüksələn bir xətlə davam etmişdir. Bəli, dilinin təbiiliyi, sadəliyi, rəvanlığı, ahəngdarlığı etibarlı ilə Azərbaycan söz sənətinə həqiqətən də yeni bir istedad gəlmişdi:

*Yaralıdır könlüm quşu, yaralı,
Yaralandı yazıq aşiq olalı.*

Mənim qənaətimə görə, M.Ə.Sabirin “Oğul mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin!” misrası və xalq arasında bu adla da məşhur olan şeri XX əsrin satirik poeziyasında nədirsə, Ə.Cavaddan da

gətirdiyim misralar və onları götürdüyüm şer dövrün lirikasında məhz odur. Ə.Cavadın ədəbiyyatımızda yerini vaxtında, düzgün müəyyən edən görkəmli ədib və alim Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” (1919) əsərində XX əsr poeziyasında müşahidə olunan yenilikdən danışarkən bu poeziyanın bariz nümayəndələri hesab etdiyi H.Cavid və Ə.Cavadın yaradıcılığında haqlı olaraq “başqa bir aləm” açılmaqda olduğunu göstərirdi.

Ə.Cavadın klassik irsə, ana dilli şerimizin tarixinə və taleyinə münasibətini açıqlamaq baxımından “Füzuli” şeri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun nəzərində Füzuli bütün türk ellərinin qüdrətli sənətkarıdır. Bu ellərin vaxtilə gur şəfəqlər saçan şer ocağının qaralmağa başladığı, mənəvi sərvətlərimizin böhran keçirdiyi bir vaxtda Füzulinin sənət möcüzəsi zühur edib bir sönməyən şimşək kimi çıxmış, şerimizin uzun müddətli inkişaf yoluna işıq saçmışdır. Xalqın bağrından qopduğu, buna görə də xalqın dərdini, odunu yaxşı bildiyi üçün:

*El dərdinin dərmanını buldu Füzuli,
Onunçün də böyük şair oldu Füzuli.*

Füzuli irsinin gücü onun elm və sevgi kimi iki yaşarı dayaq üzərində ucalmasındadır. Füzuli lirik qəhrəmanının məhəbbət yolunda fədakarlığı, qeydsiz, şərtsiz cəfakəşliyi də bu şerdə Ə.Cavadın xüsusilə yüksək qiymətləndirdiyi bir keyfiyyətdir.

*Çox doğrudur: sevdüyindən yandı Füzuli,
Sevdüyindən dərdi də xoş sandı Füzuli.*

Şairin təbirincə Füzuli öz poeziyasının dirilik suyundan bir əbədiyyət xəzinəsi yaratmışdır. Özündən sonra gələn sənətkarlar

üçün həmin xəzinədən bir içim də olsa mey nuş etmək alın yazısı kimi onlardan hər birinin qismətinə düşmüşdür.

Ə.Cavad klassik irsə, Füzuliyə arxalanır, lakin irsi təkrarlamır, onu təqlid etmirdi. Şairin müasirləri arasında qəzəl yazanlar çox idi. Onların bəziləri yaxşı da qəzəlşən idi. Lakin Əhməd Cavad tək-tük nümunələri çıxmaq şərti ilə demək olar ki, qəzəl yazmamışdır. Yaxud, janrından asılı olmayaraq, Ə.Cavadın bir sıra çağdaşlarının şerləri dil baxımından çox mürəkkəb olub çətin anlaşılan ərəb ifadələri, fars izafətləri ilə dolu olurdu. Ə.Cavad isə mümkün qədər açıq və anlaşılıqlı yazmağa çalışır, əsərlərini də geniş oxucu kütləsi yaxşıca qavrayırdı. Lakin şair şəxsən özü bu cür yazmaqla daxilən tam təmin oluna bilmir, mühitin şer təsərrüfatını da, belə demək mümkünsə, xüsusi nəzarət altında saxlayırdı. “Dilimiz” şeri bu nəzarətdən doğan mücadiləçi əməli addımlarından biri idi. Mücadiləçi sözünü gəlişi gözəl işlətmədim. Şair Azərbaycan dilinin təbiiliyinə xələl gətirən, onun lüğət tərkibini ağırlaşdıran, xalq tərəfindən anlaşılmasını çətinləşdirən əcnəbi sözlərinə aludəçiliyi şerində çox kəskin tənqid edir və bu zaman əslində dərin ehtiram və məhəbbət bəslədiyi canlı klassiklərimizə, özünün təbirincə desək, “qocaman ədiblərimizə” də güzəştə getmirdi. Bu şer oxuculara təqdim olunanda M.Ə.Sabir artıq həyatda yox idi və onun xalq ruhunda yazılmış əsərlərinin, el arasında deyildiyi kimi, yeri görünürdü. Bu sahədə Vaqifin, Zakirin, Sabirin dildə xəlqilik yolunu davam etdirən qələm sahibləri ilə yanaşı elə sənətkarlarımız da vardı ki, əsərlərinin dilinin qəlizliyi sahəsində sanki bir-birilə yarışa girmişdilər. Ə.Cavad rişxəndlə yazırdı ki, bu cür şerlər elə bil göyə çıxıb millətə oradan baxırlar; yəni onun mənəviyyat, o cümlədən də dil sarıdan qayğı və ehtiyaclarına biganəlik göstərirlər. Millətin mənəvi qayğılarına bu cür münasibətin nəticəsini Ə.Cavad həyəcanla pisləyirdi:

*Od yetmədi, yağdı atəş başına,
Siyah qondardılar qara qaşına.
Alınır dilləri, zəban verilir,
İsmarlanıb boran, yağmur kəsilir,
Ağları bəyaza, sarısı zərdə
Döndü, can dayanmaz bu ağır dərdə.
Dəyişdi hər şeyi, bum oldu bayquş,
Əlbisə geyildi, paltar qaldı boş.
...Çalındı qardaşı, gəldi bəradər,
Bacının yerində həmişirə gəzər.
Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz,
Ey bizim qocaman ədiblərimiz?*

Ə.Cavad böyük uzaqgörənliklə elan edirdi ki, bir zaman gələcək və xalqın ağıllı övladları dilimizi süni surətdə qəlizləşdirən bəzi qələm sahiblərinə lənətlər yağdıracaqlar. Çünki, şairin möhkəm qənaətinə görə, bu cür ədiblərin kəramətindən ədəbi dil öz lüğət tərkibi etibarını ilə ərəb və fars dillərindən demək olar ki, fərqlənmirdi.

Yuxarıdakı müxtəsər məlumatdan bir daha göründüyü kimi, hələ ilk əsərlərindən etibarən, Ə.Cavadın şer dili öz aydınlığı, ahəngdarlığı ilə fərqlənir, zaman keçdikcə daha da saflaşır və digər ürəyə yatan keyfiyyətlərə yiyələnirdi.

*Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,
Yetiş imdadıma, ey Dan ulduzu!
Barı sən gəl, mənə yuxu gəlmədi,
Yetiş fəryadıma, ey Dan ulduzu!*

*Qudurğan qasırğa, çarpışıq yollar,
Yolumda zülmət var, uçurumlar var,*

*Yetiş ki, ömrümün karvanı ağlar,
Aman, gəl dadıma, ey Dan ulduzu!*

Keçən yüzilliyin onuncu illərində qələmə alınmış bu misraların məna və əhəmiyyətini, ahəngdarlığını, obrazlılığını bir tərəfə qoyub, diqqəti elə onun dilinə cəlb etmək istərdim. Buradakı dil sadəliyi və aydınlığını, sözlərin xalq dili xəzinəsinə məxsusluğunu 90-cı illərin ən çox tanınmış şairlərindən B.Vahabzadə və N.Xəzrinin əsərləri ilə müqayisə etmək olar.

Aydınlıq, rəvanlıq Ə.Cavad şerinin yeganə məziyyətləri deyildi. Uzun müddət xalqdan süni sədlər vasitəsilə ayrı salınmış bu sənətin digər ən mühüm keyfiyyətlərindən biri, bəlkə də birincisi lakonizmdir, yığcamlıqdır, az sözlə çox mətləb ifadə etmək iqtidarındır. Lakin şer şairin konkret bir anda daxilən, mənən yaşadığı güclü hissin, bəzən də təzadlı duyğuların tüğyanından yararır və buna görə də əsasən müxtəsər olur. Ə.Cavad da belədir. Bəlkə də elə buna görədir ki, şairin əsərlərinin çoxunun həcmi bir kitab səhifəsindən artıq deyil.

Az sözlə geniş lövhə, hadisə, bəzən hətta insan xarakteri əks etdirən şerlərin müəllifi kimi onu çağdaşlarından nadir sənətkarlarla müqayisə etmək olar. “Yaralı quş”, “Sən”, “Qaldı”, “Ana”, “Ümidimə”, “Dərdim”, “Niyə gəlmədin?”, “Oyan” və s. əsərlər dediyimizə sübutdur. Bu şerlər Ə.Cavadın “Qoşma” (1916) kitabındadır. Lakin bu siyahını şairin növbəti, “Dalğa” (1919) kitabındakı, eləcə də digər mənbələrdəki əsərləri hesabına genişləndirmək də mümkündür. Lirik miniatür səciyyəsi daşıyan həmin şerlərin hər birində ya zəngin bir təbiət lövhəsi, ya hansısa bir tarixi hadisənin əks-sədası, nəhayət, ya da insan əhval-ruhiyyəsinin çalar zənginliyindən konkret bir nümunə ilə qarşılaşırıq.

Hətta həcmcə şərti olaraq miniatür adlandırdığımız bu ülgüdən bir qədər kənara çıxan şerlərinin də ayrı-ayrı bəndlərində

Əhməd Cavad belə yığcamlığın ürəyə yatan nümunələrini verə bilməmişdir. Məsələn, Dağıstana həsr etdiyi və öz canlı müşahidələri ilə tarixə ricətlərin qovşağından ibarət “Dağlar” şeri bu cür bəndlərlə zəngindir. Əsərdə müharibələrdən sinəsinə çalın-çarpaz dağlar çəkilməmiş ulu dağlar canlandırılaraq şairin həmsöhbətinə, həmdərdinə çevrilmişdir. Şeri oxuyarkən vaxtilə bu dağların qoyunda üz-üzə gəlib çarpışan orduları görmüş, onların hayqırtılarını, atların kişnərtisini, qılinc-qalxan şaqqiltisini dinləmiş kimi olur, azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda son imkanlarına qədər qəhrəmancasına mübarizə aparmış Şamili ehtiramla yad edirik. İkicə beytin oyatdığı təəssürat bizi dönə-dönə qəhrəman keçmişimizə boylandırır:

*Gördün çarpışarkən soylar, oymaqlar,
Oynardı gözlərdə qanlı mızraqlar.
Sahibi qovğada ölmüş qısaqlar
Gördünmü nə yazıq kişnər, a dağlar?!*

Sənətkar bir rejissorun məğlubiyətlə bitmiş əla döyüş səhnəsi canlandırması üçün bu dördcə misrada nə qədər zəngin detallar var!

Obrazlılıq Ə.Cavad şerinin canıdır. Şair hər bir qiymətli sənət əsəri üçün vacib olan bu keyfiyyəti çox əlvan və incə yollarla təmin edir. “Hərbzədələr” şerindən aldığımız misralar mahir rəsminin əli ilə canlandırılmış mənzərəni andırmırımı?

*Aşıqlardan səs yox, sazları qalmış,
Çoban, sürün hanı, tozları qalmış,
Ellər köç eyləmiş, izləri qalmış...*

Yaxud:

*Baxdım o yerlərə buludlar ağlar,
Məzarlığa dönmüş bağçalar, bağlar,
Maralsız qaldınız, a qarlı dağlar...*

İşğalçı müharibənin cəmiyyətə, xalqa yalnız maddi yox, həm də əvəzsiz mənəvi zərərlər vurmaları şairi dəhşətə gətirir. Xalq qəlbinin tərcümanı olan sazın-sözün, şerin-sənətin itkilərini hesabla almaq üçün əslində heç bir meyar mövcud deyil. Son misra adamın yadına məşhur Azərbaycan bayatısını salır. (Dağlar marala qaldı, otu sarala qaldı, Soyuq bulaq, göy çəmən, O da marala qaldı). Xalq bayatısı payız qabağı elin dağdan endiyi günlərin əhval-ruhiyyəsini ifadə edən hicran, nisgil çalarına malikdir. Həm də bu, bir növ öləri əhval-ruhiyyədir. Köçənləri qarşıda yeni fərəhli görüşlər gözləyir. Gələnin ilin yayında yenə ellər dağlara qalxacaq, saralmış otların yerində atlas çəmənliklərlə, yaxında-uzaqda vaz atan marallarla üz-üzə gələcəkdir. Şərdə isə şair qəlbi dağların maralsızlaşdığından, yəni təbiətin özünün yetim qaldığından acı-acı şikayətlənir.

“Utan” adlı satirasından aldığımız aşağıdakı misralarda şair zahirdə bir cür, batində isə tamam özgə cür təsir bağışlayan müəyyən soydaşlarının, inamı ilə möhtəklik edən bəzi din dəlillərinin mükəmməl portretini çəkmişdir.

*Saldırıb sən ac köpəklərtək qan içməkdən bütün
Əllərin qan, dişlərin qan, surətin qan, bir utan!
Geydiyən əmammə ağ, amma, yazıq, qəlbin qara,
Daşmısan, daşdanmı ruhun, ey müsəlman, bir utan!
Kor gözün, şil əllərin bir qövmü məhv etməkdədir,
Bax, onun ənqazıdır bu ahü əfqan, bir utan!*

Ə.Cavadın şerlərində dərin düşündürücülük iqtidarı var. Həmin şerləri oxuyanda göz önündən bir-biri ilə bağlı mənzərələr, onların da oyatdığı fikirlər silsiləsi gəlib keçir. Belə baxanda aşağıdakı iki misra bəlkə də sadə görünür:

*Dəniz dərdə düşər, dalğalar ağlar,
Dağlar dərdə gəlsə, dumana yazıq!*

“Yazıq” şerindən aldığım bu iki misrada oxucunu cəlb edən ilkin, üzde olan əlamət alliterasiyadır. Lakin burada obrazlar silsiləsinin mənə ardıcılığı daha vacib məqamdır. Hər şeydən əvvəl bu beytdə dərdin böyüklüyü çox iri miqyaslı obrazlar vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Yəni dərdin böyüklüyünü əks etdirmək üçün klassik poeziyada dönə-dönə uğurla qələmə alınan gül və bülbül, aşiq və hicran, xəzan yarpağı və ildırım çaxması, nəhayət, qara buludlar kimi ənənəvi obrazlar Ə.Cavadın canlandığı təbiət hadisələri müqabilində son dərəcə kiçikdir. “Yazıq” şerində mətləbin ifadəsi üçün şair daha qlobal kateqoriyalarla düşünür. Onun təsəvvüründə nəhəng dənizlərin sayı-hesabı bilinməyən dərdlərini, olsa-olsa, elə yenə də sayı-hesabı bilinməyən dalğalar duyar. Əlavə edim ki, gah pıçıltı, gah da şaqıltı və hayqırtı kimi səslənərək əks etdirə bilər. Bəs dağlar? Bəzən ətəklərində sürünən, hərdən də zirvələrinə qalxan tüstü-duman da dağların ağır dərdlərinin ifadəçisi deyilmi? “D” səsinin xüsusən söz başında dönə-dönə təkrarı isə dərd kəlməsinə uyar bir assosiasiya oyatmaq üçün çox gözəl tapılmış, mənə dəyəri ilə yanaşı, bu kədərli mətləbin özünəməxsus ağır-ləngər ifadə tərzini təmin etmişdir.

Ə.Cavadın işlətməyi çox sevdiyi obrazlar silsiləsində təzadlar mühüm yer tutur. Bir-biri ilə məzmunca ziddiyyət təşkil edən kateqoriyaları qarşılaşdırmaq yolu ilə şair öz təsvir və tərənnüm obyektinin fəvqəladə keyfiyyətlərini qabardıb canlandırır:

*Aç, deyirəm, aç sənə,
Aç, mənim ağ gülüm, hey!
Qış günündə qar kimi
Quşbaşı yağ, gülüm, hey!*

Yaxud:

*Günəşlərin altında
Qaralmazsan nədəndir?
Xəzan sənün bayramın,
Saralmazsan nədəndir?*

Yayın cırcıramasında, avqustun ortalarında açmağa başlayan pambığın qışın oğlan çağında yağan quşbaşı qara qiyas* edilməsi, günəş işığının qara rənglə, xəzan çağının isə bayramla qarşılaşdırılması bu konkret halda çox səmərəli bədii nəticə vermişdir.

Təkcə “Səsli qız” poemasında şair ancaq səs məfhumunu yerinə görə dörd mənədə işlədib, hərəsinə də konkret psixoloji çalar aşılamişdir.

*Can verən sərxoş gecə
Ölürkən yorğun-əzgin,
Coşdu qızın səsində
Ölkədə qaynayan kin.*

*Yüksəldi hər tərəfdən
Şəhvətli, kirli səslər,
Alınlarda dolaşdı
Ölüm iyli nəfəslər.*

*Quşlar da bax, gözəl qız,
Coşdu o gün sənintək.
Onlar da sərdi-durdu,
Yollarda səsdən ipək.*

* Qiyas - tutuşdurma, müqayisə

*Dünyanı alt-üst edən
Canlı büllur səsində
Parlayan aləmləri
Anlarmı qan içənlər?*

Şairin Nizami muzeyinin arxivində səs məfhumunun poetik açıqlanmasından ibarət bir təfriqəsi var. O, “Səsli qız”dan gətirilmiş yuxarıdakı bəndlərlə məzmunca çox gözəl səsləşir. Bununla belə demək çətinidir ki, həmin təfriqə poemadan ixtisar edilmişdir, yoxsa başqa bir münasibətlə qələmə alınmışdır. Bundan asılı olmayaraq aşağıda verdiyim həmin şer parçası Ə.Cavadın sənətkarlıq imkanlarının genişliyindən, obrazlı təfəkkür tərzinin zənginliklərindən xəbər verir:

*Mən çox səslər dinləmişəm:
Həm zil, həm bəm.
Səsdən duyduğum zövqü mən
Səya bilməm.
Səs görmüşəm: pərdə-pərdə
Çıxar zilə,
Dinləyənlər düşər dərdə,
Gələr dilə.
Səslər də var, sanırsan ki,
O bir rəya,
Bihuş edər səni sanki
İliq ziya.
Bəzən çılğın bir fırtına
Daşar, coşar,
Coşar yalmana-yalmana,
Dağlar aşar.*

Poeziya əsərində tərənnümdən təhkiyəyə keçmək, bu və ya digər həyat hadisəsini, əhvalatı, insan münasibətlərini, məişət qayğılarını təsvir etmək və bu zaman təbiiliyi qorumaq, süniliyə yol verməmək şairdən böyük bacarıq, qələmdən püxtəlik tələb edən bir işdir. Onun ən yaxşı nümunələrindən birinə Ə.Cavadın “Moskva” şerində rast gəlmək mümkündür:

*Bəstini tanıyıram yeddi-səkkiz yaşından,
Bir çox şeylər keçmişdir zavallının başından.
Atası Məhəmmədin var idi altı qızı,
Yazıq kişi deyərdi: “Bu arvad imansız
Yerindən tərpedincə bir qız budur ha gəldi!”
Doğrudan el içində ağır idi qız dərdi.
Qız nəydi - qoz ağacı: yetən atardı bir daş,
Qız ki üçdən keçərdi, axtarıldı əlac.
Ər tərəf, arvad tərəf; yığılıb candar, imam,
Üçüncü qız gəlinə taparlardı ad: “Tamam”.
Qız doğmaq el içində daş doğmaqdan bətərdi,
Dördüncü qızın adı heç söz yox ki, “Yetər”di.
Sən gül əkərsən, bəzən baxarsan ki, kol bitər;
Beşinci qız da gəlsə adlanardı “Qızıyetər”.
Biçarə Məhəmmədin ruzigarı bəd əsdi,
Üzünə saldı gəldi bu altıncı qız - Bəsti.*

Burada el məişətinin, yoxsul kəndli güzəranının inikası olan bəzi adətlərin çox dəqiq təsviri ilə qarşılaşırıq. Azərbaycanda kasıbyana həyatın öz tələblərindən və bəzi məhdud təsəvvürlərdən süzülüb gələn etnopsixologiyani öyrənmək baxımından tədqiqatçılar üçün bu kiçik parçada çox zəngin material mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Ə.Cavad xalqımızın tarixində birinci demokratik dövlət qurumu olan Azərbaycan Cümhuriyyətini ürəkdən müdafiə edir, onun ideallarının həyata keçirilməsində canı-dildən iştirak edir, öz qələmini səfərbərliyə alaraq bir sıra əsərlərini dövlət atributlarımızın tərənnümünə həsr edirdi. Burada istər istəməz adamın yadına sovet dövrünün bəzi bayram və bayraq şairlərinin əsərləri düşür. Lakin bunlar mahiyyətcə tamamilə bir-birindən fərqli şerlərdir. Oraç-çəkicli bayrağı vəsf edənlər heç də uşaq deyildilər. Onlar bilirdilər ki, həmin bayraq günahsız soydaşlarımızın al qanına bulaşmış, onların kəmiqləri üzərində ucalmışdır. Odur ki, bu bayraq və bayram şerləri heç vaxt ürəkdən gələ bilməzdi. İşğalçıların dövlət rəmzi, nadir istisnaları çıxmaq şərti ilə, heç vaxt tam səmimiyyətlə tərənnüm oluna bilməzdi. Ə.Cavad isə bütün şair varlığı ilə, daxildən gələn tam səmimiyyətlə öz milli dövlət rəmzini, öz azadlıq və istiqlaliyyət simvolunu vəsf edirdi. Digər mühüm fərq isə Ə.Cavadın bu qəbildən olan əsərlərindəki bədiilik, sənətkarlıq idi. “Al bayrağa” şeri bu baxımdan çox səciyyəvi detallarla zəngindir. Burada 1919-cu ilin yayında Azərbaycandakı millət və din qardaşlarının köməyinə qoşmuş Türkiyənin bayrağından bəhs açılır, “gül rəngində bir yapracıq” ortasındakı hilalla birlikdə şerin predmetinə çevrilir. Lakin əsərin mahiyyəti sadəcə tərənnüm ruhunda yox, onun müəllifinin obrazlı təfəkkür tərzindədir.

*Hakim olub bir torpağa,
Ona etmək böylə naz.
Səndən başqa bir gözələ
Söylə, neyçin yaraşmaz?!*

Ə.Cavadın vəsf etdiyi bayraq hər şeydən əvvəl milli varlıq, milli dövlətçilik vüqarının, xalqın birlik, güc və qüdrətinin, ərazi,

torpaq bütövlüyünün ifadəsidir. Ləyaqətli, qeyrətli əllərdə olduqda onun kütlələri öz ardınca aparmaq iqtidarı vardır. Şair bayrağın beləcə bir qüvvət və qüdrət, iqtidar daşıyıcısı olması ilə onun gözəllik, zəriflik kimi keyfiyyətlərini üz-üzə gətirir, bayrağı müşəxxəsləşdirir və güc-qüdrət əlaməti ilə naz eləmək xüsusiyyətinin müqayisəsi əsasında onu öz oxucusuna daha da sevdilir, onların mənən doğmalaşmasına kömək edir. Şair bununla da kifayətlənmir, buludları hərbi paraddan keçən əsgər dəstələrinə, dalğalanan bayrağı bu paradı qəbul edən vüqarlı sərkərdəyə, dövlət başçısına, xalqın liderinə qiyas edir.

Əbəs yerə deyil ki, Sərvət Gürcan bu şeri türk bayrağına həsr olunmuş ən gözəl, ən mənalı əsərlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, Ə.Cavadın başqa bir şeri - “Çırpınırdım, Qara dəniz!” Türkiyədə “75 ildən artıq bir müddətdə bir milli mahnı kimi nəsillərin qəlbini rıqqətə gətirməkdədir”. Xalqın zəfər sevinclərinin, məğlubiyyət nisgillərinin səmimi ifadəsi baxımından bu alim Ə.Cavadı Türkiyənin ən tanınmış görkəmli şairlərindən Mehmet Emin Yurdaqul və Mehmet Akif Ərsoyla müqayisə etmişdir. Türk alimi tamamilə haqlıdır. Ümumiyyətlə, Əhməd Cavad-yaradıcılığı Türkiyədə geniş təqdir edilən Azərbaycan şairlərindən biridir. Bunun mühüm səbəblərindən biri qonşu ölkədə əsrin əvvəllərindən etibarən poeziyada xəlqiliyin vüsətlənməsi ilə bağlıdır. Keçən əsrin qəliz osmanlı ədəbi dilindən fərqli olaraq XX əsrin astanasında, eləcə də əsrimizin əvvəllərində Mehmet Emin Yurdaqulun nəşr etdirdiyi “Türkcə şerlər” (1898), “Türk sazı” (1914), “Dan səslərin (1915) və b. kitablar əcnəbi sözlərdən mümkün qədər təmizlənən, aydın ana dilində yazılan milli ruhlu, istiqlal amallı yeni şerin populyarlaşmasına ciddi təsir göstərmişdi. E.Yurdaqulun Türkiyədə başladığı bu nəcib missiyasını Azərbaycanda ardıcılıqla həyata keçirmək sahəsində Ə.Cavadın dövrü mətbuatda çıxan, bir qismi isə “Qoşma” və “Dalğa”

kitablarında toplanan şerləri fərqlənirdi, onun əsərlərinin dili osmanlı ədəbi dilindən və bu ədəbi dildə çox geniş yer tutmuş mürəkkəb ərəb ifadələrindən və fars izafətlərindən əsaslı şəkildə uzaq idi. Milli ruh Ə.Cavadın əsərlərinin yalnız dil fakturasında, şifahi xalq ədəbiyyatı qaynaqlarına söykənməsində yox, onların məqsəd və məramında da, sənətkarlığında da özünü aşkar göstərirdi.

MƏHSULDAR TƏRCÜMƏÇİ

Şairin həyat yolu barədə müxtəsər oçerkdə də qeyd etdiyim kimi, Ə.Cavad öz dövrünün mükəmməl təhsil görmüş, bir sıra əcnəbi dilləri öyrənmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş ziyalılardan biri idi. Orijinal əsərlərini yazdığı türk-azərbaycan dili ilə yanaşı Ə.Cavad fars, ərəb, rus, gürcü, ləzgi dillərini mükəmməl bilirmiş. O, xalqlar arasında dostluğun, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin roluna böyük əhəmiyyət verirdi. Bədii tərcümə şair Ə.Cavad üçün sadəcə hobb deyil, əsil bədii yaradıcılıq işi idi. O, tərcümə və nəşr etdirdiyi əsərdən əsərə inkişaf edir, öz mütərcimlik peşəsini daha da təkmilləşdirir, vərmişlərini möhkəmləndirirdi.

Turgenev, Puşkin və Qorkidən tərcümələri bunu demək üçün tam əsas verir ki, Ə.Cavad ruscanı bu dildə bədii əsər yazanlar səviyyəsində mənimsəmişdir. Bu dildən istər şer, istər nəsr, istərsə də dram tərcümələrində onun müvəffəqiyyətini təmin edən birinci amil orijinalın mahiyyətinə varması, söz, ifadə, fraza, cümlə, eləcə də misra, beyt və bəndlərdə əksini tapmış fakt və

hadisəni, psixoloji vəziyyəti, insan ovqatını, tarixi əhvalatı, ən zərif çalarına qədər hərtərəfli qavraması idi. Məhz belə dərindən və hərtərəfli götürüldükdə, kompleks halında duyulub qavranıldıqda əsərin ana dilimizdə səsləndirilməsinin ilkin uğuru təmin edilmiş olur; yersiz mütərcim əlavələrinə, yaxud onun “nəzərindən qaçmış” məqamlara yer qalmır. Rus klassikasının tərcüməsi üzərində çalışarkən Ə.Cavadın işinin ikinci, daha məsul mərhələsi qavranmış bu zəngin ədəbi faktlar, obrazlar aləmini Azərbaycan dilində ifadə etmək, səsləndirmək, bizim üçün munis olan doğma dilin axarında canlandırmaq idi. Tərcümələrini oxuyub müəyyən müqayisələr apardıqda şairin bu sahədəki zərgər işi adamda dərin rəğbət oyadır. Fransa renessansının görkəmli nümayəndələrindən Fransua Rablenin (1494-1553) “Qarqantua və Pantaqrue” (Azərbaycan dilində 1934), məşhur norveç ədəbi, Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsunun (1859-1952) ən məşhur əsərlərindən olan “Aclıq” (Azərbaycan dilində 1930), Maksim Qorkinin (1868-1936) “Çocuqluq” (Azərbaycan dilində 1929) romanlarının, digər klassik nəsr nümunələrinin Ə.Cavad tərəfindən edilmiş tərcümələrindən aldığı təəssürat belədir. Bu tərcümələr ilk səhifələrindən etibarən səmimi, mötəbər bir ahəng alır, inandırır, adam bir çox hallarda tərcümə əsəri mütaliə etdiyini unudur.

İ.S.Turgenevin XIX əsr rus ədəbiyyatının nadir nümunələrindən olan “Atalar və oğullar” romanında baş qəhrəmanın valideynlərinin onun qəbrini ziyarətə gəldiyi parça bu baxımdan diqqətimi xüsusi cəlb etdi: “Rusiyanın uzaq bucaqlarından birində kiçik bir kənd məzarlığı vardır. Demək olar ki, bizim bütün məzarlıqlarımız kimi mənzərəsi adamı qüssələndirir. Onu əhatə edən qanovları çoxdan ot basmışdır. Boz ağac xaçlar əyilmiş, qəbir daşlarının hamısı, aşağıdan birisi onları itələyirmiş kimi, yerindən oynamışdır. Yarpağı tökülmüş iki-üç ağac azacıq kölgə salır, qoyunlar qəbirlərin arasında sayğısızcasına veyillənir... Lakin bu

qəbirlərin arasında... heyvanların pəmal edə bilməyəcəyi bir məzar da vardır. Təkcə quşlar onun üzərinə qonub şafəq çağı oxuyur. Bu qəbri dəmir çəpər əhatə edir... Yevgeni Bazarov bu qəbirdə gömülmüşdür. Yaxında bulunan kənddən bu qəbri ziyarət etməyə tez-tez ər-arvad, iki düşgün qoca gəlir... acı-acı ağlayır, qəbir daşına diqqətlə baxır... uzun müddət bu yerdən ayrılı bilməyirlər...” (İ.S.Turgenev. Atalar və oğullar, Azərneşr, 1929, səh.213-214). Orijinalın müvafiq hissəsi ilə müqayisədə əsasən adekvat təsir bağışlamaqla yanaşı, bu parça Azərbaycan ədəbi dilinin, onun bədii tərcümə qolunun 20-ci illərdəki vəziyyəti haqqında obyektiv təsvirə əsaslanır.

Bir qədər yuxarıda deyildiyi kimi, Ə.Cavad poeziya sənətində özünəməxsus dəsti-xətti olan lirik idi. Onun müharibənin odu-alovu içindən yazdığı məqalələri də, bir-iki hekayəsi də, vaxtı ilə yazıb müzakirə və nəşr üçün müvafiq idarələrə təqdim etdiyi, lakin “itirilmiş” “Sədəf” romanı da, hər şeydən öncə, bir könül şairinin ətrafda baş verən çox mürəkkəb hadisələrə fərdi münasibətinin, Ə.Cavadın qəlbində oyanan sənətkar intibahının başqa janrlarda ifadəsidir. Onun tərcümə üçün seçdiyi əsərlərin ümumi mənzərəsi də bunu təsdiq edir. Diqqətlə baxaq: nəsr əsərlərində rus dilinin şeriyətini əks etdirmək baxımından Turgenevi nadir ədəbi simalarla müqayisə etmək mümkündür. Şekspirin “Romeo və Cülyetta”-sı pak, qarşılıqlı, lakin nakam sevgi haqqında Qərbin “Leyli və Məcnun”udur. Məhəbbət və qısqançılığın faciəsi olan “Otello” şerlə yazılmış, Ə.Cavad da bu faciəni mənzum tərcümə etmişdir. Böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması da məhəbbət və qəhrəmanlıq haqqında qonşu xalqın qiymətli poetik dastanıdır... Demək istəyirəm ki, ümumiyyətlə Ə.Cavadın istər nəsr, istər dram, istərsə də əlbəttə, poeziya janrında etdiyi tərcümələrin hamısında lirik şair münasibəti aparıcı mövqedədir. Qısqançılığın alovlarında

yanan Otellonun öz günahsız sevgilisini boğandan sonra intihar etmək ərafəsindəki etirafı, Dezdemonanın nəşinə müraciətlə dediyi son sözlər elə təbii, həm də yangılı səslənir ki, Azərbaycan oxucusu bu sənət möcüzəsinin arxasında iki sənətkarın həssas qəlbinin döyüntüsünü duymuş kimi olur: ingilis dramaturqu Şekspirin və onun Azərbaycan mütərcimi Cavadın!

*Çalışın, doğru yazılınsınız məsələ,
Qoymayın üstünə bir kəlmə belə.
Nə də əskiltməyiniz yapıdığımı,
Böylə düzgüncə yazın sapdığımı.
Pək dərin eşqlə sevmiş bir adam
Ehtirasata əsir idi müdam.
Deyə qeyd etməyiniz aydın, açıq:
Sonradan duydu könül qısqançlıq,
Şübhə başladı, yaman qısqandım,
Hər yetən fitnəni düzgün sandım.
Yazınız: burda bir axmaq zənci
Tapdı dəryada gözəl bir inci;
İncinin qədrini bilməz axmaq,
Onu fırlatdı dərinliklərə, bax!
Ağlamazdım, inanın sözlərimə,
İndi yaş verməz aman gözlərimə...*

Bu misralar Ə.Cavadın “Otello” tərcüməsinin R.Rzanın redaktəsilə 1935-ci ildə buraxılmış ilk nəşrindəndir. Maraqlıdır ki, sonralar 1962-ci ildə görkəmli teatrşünas tənqidçimiz C.Cəfərov Şekspirin “Seçilmiş əsərləri”ni tərtib edərkən yenə də bu tərcüməni əsas götürmüş, 27 illik fasilədən sonra təbii olan bəzi redaktə işlərini nəzərə almasaq (redaktoru M.Rzaquluzadədir) onu eynilə nəşr etdirmişdir.

Ə.Cavad yaradıcı tərcüməçi idi. Orijinalın ruhuna, mayasına, məna incəliklərinə sədaqət onun tərcüməçi mənliliyini buxovlaya bilmirdi. Buna görə də şair hər cür hərfi tərcümə qəliblərinədən uzaq idi. Onun tərcüməsində misraların sayı bəzən arta, bəzən də azala bilər, yaxud hər hansı bir xüsusi isim (coğrafi ad) orijinaldakından fərqli olaraq ilk beytdə yox, ikinci, hətta üçüncü beytdə verilə bilər, təki mətləbin poetik məna tamlığı qorunub saxlanmış olsun. Mütəxəssislərin fikrincə o, Ş.Rustavelinin poeması üzərində işlərkən əsərin vəznini saxlasa da dörd misralıq bəndlərin qafiyə sistemində *(aaaa)* dəyişiklik etməli olmuş, *aaba* qafiyələndirmə yolu ilə getmişdir. İlk baxışda bu, əsərin formasının azacıq da olsa təhrifi deməkdir. Lakin digər tərəfdən bu addım mütərcimi hər bənddə dörd həmcins qafiyə işlətmək buxovundan xilas etmiş, bəndlərdəki məzmunun daha dəqiq və aydın ifadəsini təmin etmişdir. Hələ orasını demirəm ki, Ə.Cavadın bu tərcümədə tətbiq etdiyi qafiyələndirmə üsulu klassik şerimizdə və folklor nümunələrində geniş işlədilər və Azərbaycan oxucusunun öyrəncəli olduğu bir üsuldur. (Hamı bilir ki, bizim qoşmalarımız birinci bəndini çıxmaq şərtilə bir qayda olaraq aaba üsulu ilə qafiyələnir).

A.S.Puşkinin “Tunc atlı” poemasının ikinci hissəsində Neva çayının daşdığı Petroqrada çox böyük ziyanlar vurduqdan sonra öz yatağına çəkilməsi, maraqlı və geniş bir təşbih silsiləsi əsasında təsvir olunur. On dörd misradan ibarət bütöv bir bənddə daşqından sonrakı çay kəndi çapıb-talamış, kəndliləri qarət etmiş quldurlar dəstəsi ilə müqayisə olunur.

*Но вот насытятся разрушеньем
И наглым буйством утомясь,
Нева обратно повлеклась,
Своим любясь возмущеньем.
И покидая с небреженьем*

*Свою добычу. Так злодей,
С свирепой шайкою своей
В село ворвавшись, ломит, режет,
Крушит и грабит: воплы, скрежет,
Насилье, брань, тревога, вой!..
И грабежом отягощенны,
Боясь погони, утомленны,
Спешат разбойники домой,
Добычу на путь роняя.*

Ə.Cavad poemanın bu parçasını 14 yox, 12 misrada verir, Nevanı da üçüncü misradan götürüb birinci misraya çıxarır. Lakin başlıcası budur ki, Puşkinin mətnində əksini tapan təşbeh silsiləsini tərcüməçi Azərbaycan dilində müvəffəqiyyətlə yaradır:

*Nəhayət ki, Neva doydur çapğından,
Yoruldu yaramaz iş yapığından.
Öz çılğınlığından zövq ala-ala
Qənimətlərini sayğısızlıqla
Dağıdıb ətrafa, çəkildi.Kəndə
Xain dəstəsilə quldur girəndə
Böylə talan edər, doğrar, devirər,
Hər yerin altını üstə çevirər.
Zorlama, sızlayış, söyüş, həyəcan...
Qarətdən doyaraq, yaxalanmaqdan
Qorxaraq quldurlar dönərlər geri,
Dağılar ətrafa qənimətləri.*

(A.S.Puşkin. Tunc atlı, Azərənşr, 1937, səh.14)

Göründüyü kimi, orijinaldakı bütün əsas tərkib hissələri, obrazlar sistemi, daşqın hadisəsinin dinamikası tərcümədə usta-

lıqla qorunub saxlanmış, həm də Puşkin sənətinin rus ədəbi dili üçün örnək olan şeriyyəti heca vəzninin ən çox yayılmış on birliyi əsasında tam axar-baxarı ilə ehya edilmişdir. Yenə də Puşkinin “Padşahın ölmüş qızı və yeddi bahadır”, “Qızıl xoruz” nağıllarının Ə.Cavad qələmindən çıxmış Nizami Muzeyində qorunan tərcümələri də beləcə gözəl təsir oyadan yüksək səviyyəli yaradıcılıq əməyinin bəhrəsidir.

Ə.Cavadın dilimizə çevirdiyi irihəcmli əsərlər arasında “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması xüsusi yer tutur. Qonşu gürcü xalqının mənəviyyat xəzinəsinin 800 ildən bəri parlaqlığını itirməyən bu ən qiymətli incisi, Gürcüstan renessansının çox görkəmli nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, Ə.Cavad böyük fasilələrlə də olsa, Gürcüstanda yaşamış, ailə üzvlərilə birlikdə istirahətini çox vaxt bu təbii gözəlliklər diyarının yaylaqlarında keçirmiş, qonşu xalqın yaradıcı ziyalıları ilə dostluq etmişdir. Onun ilk və yeganə məhəbbətinin də toxumu Gürcüstanın gözəl guşələrindən olan Acarıstanda çalışdığı zaman şairin qəlbinə düşmüş, boy atıb bar vermişdir. O, qonşu diyarın ürəkaçan mənzərələrini, gur dalğalı Rion çayını, Suramın sıx ormanlarını, Minqreliyanın xeyir-bərəkət təminatçısı olan qalın qarlı qışını, ənənəvi gürcü toyunu, insanda xoş duyğular oyadan Kaxetiya şə-rabını, vətənpərvər, qonaqsevər gürcü dostlarını səmimiyyətlə vəsf etdiyi “Gürcüstan” (1929) şerinin müəllifidir. Şairin məşhur səhnə ustası Y.P.Orbelianiyə həsr etdiyi eyni adlı şeri də (1935) elə bu ruhda yazılmışdır:

*Gürcüstan qəşəngdir, buna yox sözüüm,
Gəzərkən yurdunda sevinir gözüm.
Gürcü yaxşı dostdur, görmüşəm özüm...*

Ə.Cavad gürcü dilini bilirdi. Bununla belə, “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ı tərcümə edərkən yenidən aylarla Gürcüstanda qalmış, öz gürcücəsini təkmilləşdirmiş, Rustavelinin əsəri ətrafında axtarışlar aparmış, Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Ş.Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun və Tbilisi Dövlət Universitetinin bu sahədə tədqiqat aparən görkəmli alimləri ilə görüşüb məsləhətləşmiş, öz tərcümələrindən parçaları dilimizi yaxşı bilən ziyalılara oxumuşdur.

30-cu illərin faciəli hadisələrilə əlaqədar olaraq Ə.Cavadın tərcüməsi vaxtında çap olunmadı. S.Vurğun, M.Rahim və S.Rüstəm onlara verilmiş sətiri tərcümə əsasında “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın poetik tərcüməsini hazırlayıb 1940-cı ildə nəşr etdirdi. Ə.Cavadın tərcüməsi isə 1962-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin fonduna daxil olmuş, başda filologiya elmləri doktoru Ə.Mirəhmədov olmaqla bir qrup əməkdaş onu nəşrə hazırlamışdır. Əlyazmasının bəzi səhifələri hələ muzeyə gətiriləndən əvvəl itmiş olduğundan həmin səhifələr vaxtilə Ə.Cavadın özünün, sonralar isə D.Əliyevanın hazırladıqları sətiri tərcümələr əsasında bərpa edilmişdir. Vaxtilə muzeyin direktoru olmuş bu sətrlərin müəllifinin xahişilə, çatışmayan səhifələri müqavilə əsasında tərcüməçi-şair Ə.Ziyatay şerlə işləmişdir. Ədəbi əlaqələr sahəsində tanınmış alim, gürcü dilini doğma dili kimi sərbəst bilən filologiya elmləri doktoru mərhum D.Əliyeva şəhadət verirdi: “Əsəri orijinala tutuşduranda aydın oldu ki, öz işinə tam məsuliyyətlə yanaşdığından Ə.Cavad tam mənası ilə orijinala yaxın, onun ruhunu verə bilən, Ş.Rustaveli dühasına layiq bir bədii tərcümə yaratmışdır” (Sitat poemanın Ə.Cavad tərəfindən edilmiş tərcüməsinə müqəddimədən götürülmüşdür. “Elm” nəşriyyatı, 1978, səh.12) Gürcü ədəbiyyatını, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrini yaxşı öyrənmiş mərhum Dilarə xanımın verdiyi yüksək qiymətə inandığım və

tərcüməni hələ əlyazmasında dönə-dönə oxuyub onu təsdiq etdiyim üçün bu tərcümənin üstünlükləri haqqında sözü burada qurtarır, poemanın azərbaycancasından bəzi bəndləri eynilə verir və Ə.Cavadın rəvan tərcüməsi haqqında mühakimə yürütməyi oxucuların öz öhdəsinə buraxıram:

*Eşqə düşən adamların ərəblərdə ismi “Məcnun”;
Çünkü vəslə çatmayınca divanəlik şüglü onun.
Can ataraq ülvyyəyə aşiq haqqa yaxınlaşır,
Miskinlərsə hər gün, hər an başqasına olur məftun.*

*Aşıqlərin şirin dili, günəş kimi gül camalı,
Fərasəti, qoçaqlığı, bol dövləti, hədsiz malı.
Düşməni yenən gücü-səbri, düşüncəsi olmalıdır,
Bundan məhrum olan kəsi heç də aşiq saymamalı!*

*Heç bir kəsə açmamalı öz sirrini aşiq olan,
El içində ah çəkəndə yar inciyər çünki ondan.
Heç bir şeylə bildirmədən sevdasını, duyğusunu,
Eşq atəşi təsəllidir, ızdırablar–aşiqə can.*

SON SÖZ ƏVƏZİ

Niyazi Axundzadə öz məqaləsində Ə.Cavadın “Sədəf” adlı bir romanı olduğunu göstərir. Lakin ailənin tifaqının dağılmasından sonra bu əsərin də itdiyini qeyd edir. Ə.Cavadın ədəbi mühakiməsinə həsr edilmiş yığıncaqların bəzi protokollarından, şairin bu yığıncaqlardakı hücumlara verdiyi cavablardan, nəhayət, M.C.Bağirovun adına yazdığı bir ərizədən (ərizənin ilk, qaralama variantı Nizami muzeyinin fondunda qorunur) göründüyü kimi, şair həqiqətən də iri həcmli bədii nəsr sahəsində qələmini sınamış, çağdaşı olduğu hadisələrdən, yeni cəmiyyətin həyatından, qadın azadlığı məsələsindən bir roman yazmışdır. Əsər üzərində işlərkən geniş müşahidələr aparmış, Əli Bayramov adına qadınlar klubunun fəalları ilə üç il əlaqə saxlamışdır. Əsər hazır olandan sonra onun böyük bir hissəsini (150 səh) Yazıçılar İttifaqının o zamankı məsul katibi ilə birlikdə oxumuşlar, məsul katibin işi çox olduğundan onun romanla tanışlığı bununla da bitmişdir. Lakin həmin məsul katib yığıncaqların birində, yumşaq desək, çox namünasib bir atmaca atmağa fürsət tapıb hamının

qarşısında özünü belə sığortalamışdır: “Bu barədə (Ə.Cavada) bir sual da verdim ki, nə üçün (əsərdə) bir müsavətçi tipi verməmişən?”

Ə.Cavad “Sədəf” romanının makinə nüsxələrini Yazıçılar İttifaqının rəhbərlərindən M.K.Ələkbərliyə, Xalq Maarif komissarı Müseyib Şahbazova, MK katibi Ruhulla Axundova təqdim etmiş, üstündən xeyli keçəndən sonra əsərin taleylə maraqlanan-da ona məlumat vermişlər ki, roman oğurlanıbdır. Romanın itməyi azmış kimi, onu oxuyan məsul işçilərdən biri bu əsəri ilə bağlı Ə.Cavada qarşı çox ağır ittihamlar irəli sürür, onun müəllifi barəsində kəskin tədbirlər görülməsində təkid edirdi. Şairin M.C.Bağirova ərizəsindən notlar: “O, əsərimin mənfə qəhrəmanının söylədiyi sözləri seçib mənim müsavətçiliği təbliğ etdiyimi “sübut” etməyə çalışır... mənim yalnız Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı sıralarında deyil, Sovet Azərbaycanında qalmağımı da sual altında göstərir. Nə üçün? Mən hansı xəyanətlərdə bulundum? Günahım nədir ki, bəzi yoldaşlar öz acıqlarını məni təhqir etmək, alçaltmaqla isbat etmək istəyirlər, məni Azərbaycanda yaşamaq hüququndan məhrum etmək istəyirlər?” Protokolların, xüsusən Bağirova ərizənin qaralamasının xəzan yarpaqları tək saralmış, bəzi yerləri ovxalanıb tökülmüş səhifələrindəki bu məlumatı oxuyub özün-özünə suallar verməli olursan:

Yetkin bir sənətkar, bitkin bir qələm sahibi o zamankı roman qıtlığı şəraitində öz epik əsərini işıq üzünə çıxarmaq üçün niyə mütləq Mərkəzi Komitədə, Xalq Maarif komissarlığında və digər “yuxarı” idarələrdə işləyən “qazdan ayıq” məsul işçilərə təqdim etməli imiş? Tənqidçi M.K.Ələkbərli bilmirdimi ki, bu müddəanı heç bir alim, heç bir tənqidçi qəbul edə bilməz: “Ə.Cavad müsavətçi razoblaçat edib ortalığa qoymuş, fəqət bunu axıra qədər etməmişdir. O, səmimi deyil. Onda mənfə tip olduqca səmimi danışır...” Bəs onun qələm yoldaşı olan “məsul katib”in

əsas vəzifəsi yeni bədii əsərlərin meydana çıxması üçün istedadlı yazıçılara şərait yaratmaq, onların təzə əsərlərinə Yazıçılar İttifaqında və jurnal redaksiyalarında “yaşıl küçə” açmaq deyildimi? Nəhayət, romanda bir müsavətçi tipi verilmədiyi barədə təkidlə söylənən irada, mənfə qəhrəmanın dilindən alınmış söz və ifadələrdən müəllifə qarşı ittihamnamə kimi istifadə olunduğuna nə deyəsən? Bu ki, yaradıcılıq sahəsində əsil diktatorluq siyasətinin təzahürü idi?! Hələ mən son iradda “müsavətçi” sözü ilə yanaşı gedən “tip” kəlməsinə də diqqəti cəlb etmək istərdim. Yəni müsavətçi surəti, yaxud obrazı yox, məhz “tipi”! Tip, tipik, tipikləşdirmə sırasından yox, məhz mənfə xasiyyətlərin daşıyıcı mənasını verən “tip”dən söhbət getdiyinin yəqin ki, hörmətli oxucu da fərqi nə varır. Məsul katibin sualında tip sözü, pis davranışlı, zəhlətökən adam haqqında “filankəs tipin biri tipdir” həqarətində olduğu çalarda işlədilmişdir.

Ə.Cavad yüksək mədəniyyətli və uca mənəviyyətli Azərbaycan ziyalı idi. Öz xalqının azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda ardıcıl olaraq mübarizə aparan şair üçün Azərbaycanın səadəti, xoşbəxtliyi başqa bir xalqın zəlaləti və bədbəxtliyi əsasında qurula bilməzdi. O, bütün xalqların azad və müstəqil yaşadığı dünya gülşənində müxtəlif xalqlara məxsus güllər, çiçəklər arasında Azərbaycan ətirli, Azərbaycan rəngli möcüzəni də həmişə görmək istəyirdi. Bu təşbeh bizi reallıqdan uzaqlaşdırmasın. Bir qədər yuxarıda deyildiyi kimi, Ə.Cavadın şair, sənətkar mənəviyyətinin bəhrələndiyi dünya məxəzləri arasında ingilis dramaturgiyası, rus, Ukrayna lirikası, gürcü epik şeri və s. vardı. Həm də Əhməd Cavad bu mənbələri oxumaq, feyz almaqla kifayətlənmir, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin ən yaxşı əsərlərilə həmvətənlərinin öz dilimizdə yaxından tanış etmək üçün böyük yaradıcılıq zəhmətinə qatlaşırdı.

Ə.Cavadın “Sədəf” adlı romanının başına gəlmiş qəziyyə məlumdur. Ə.Saləddin onun “İki düşmən” və “Leyla” adlı hekayələr, bəzi ssenari və librettolar da yazdığını, habelə Azərbaycan dilinin qrammatikası və Dağıstan xalqlarının tarixi mövzularında əsərləri olduğunu göstərir. Lakin bunlarsız da Ə.Cavad Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində görkəmli xalq şairi, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda alovlu mübariz, məhsuldar tərcüməçi və publisist kimi tanınır. Ən böyük arzularının həyata keçdiyi doğma yurdunda, eləcə də Türkiyə, İran, İraq, Dağıstan, Gürcüstan və b. kimi dilimizin anlaşıldığı ölkələrdə Ə.Cavad istedadının saysız-hesabsız pərəstişkarları vardır. Əsərlərinin yeni nəşrləri, yaradıcılığı ətrafında aparılan tədqiqatlar, yazılan, çap edilən kitab və məqalələr onun irsinə ictimai marağın getdikcə genişləndiyinə, zəngin ədəbi irsinin yeni həyatda yaşamağa başladığına dəlalət edir.

M.Ə.Rəsulzadə hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabında Ə.Cavadı bir sənətkar kimi yüksək qiymətləndirmiş, onun adını S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, H.Cavidlə bir sırada çəkərək göstərmişdir ki, Azərbaycan oxucusu “Sədini, Tolstoyu və dünyanın digər məşhur ədiblərini anlamaq üçün əvvəlcə bu adı çəkilən öz sənətkarlarının yaradıcılığını öyrənməlidir”. “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində isə Ə.Cavadın “Qoşma” kitabını ədəbiyyatımızın klassik nümunələrindən H.Cavidin “Şeyx Sənan”, M.Hadinin “Eşqi-ilahi”, C.Cabbarlının “Qız qalası” əsərləri ilə yanaşı tuturdu. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən həyəcanlı günlərində milli respublika quruculuğu ilə məşğul ikən “ədəbiyyat bu həyəcana tərcümən olur, milli istiqlal günlərinə yaxınlaşmanın şövq və sevinci içində yaşayır, bütün ümidini böyük həssaslıqla tərənnüm edirdi”. Milli qurtuluş hərəkatını qəlbin incə tellərinə təsir göstərən bir ustalıqla əks etdirmək keyfiyyətinə görə bu

kitabda Ə.Cavadın “Nədən yarandın?” şeri nümunə gətirilir və əsər lirizmin bariz nümunəsi kimi təqdir olunurdu.

Bu yazını mühacir şairlərimizdən Əhməd Qaracanın, Əhməd Cavadın əziz xatirəsinə həsr etdiyi və elə onun “Nədən yarandın?” əsəri kimi də yığcam, dərin mənalı “Nasıl var oldun?” şeri ilə qurtarmaq istəyirəm.

*Səni görüncə
Qısqandı gözəlliyinə,
Axdı ulduzlar
Göy üzünün maviliklərinə -
Sən ulduzların
Axışından var oldun.
Dadlı bir təbəssüm,
Dadlı bir baxış
Eşqin əbədi möcüzəsidir -
Sən aşıqlərin
Baxışından var oldun.
Aydınlıqsan,
Nur səpərsən işım-işım
Yer üzünə, göy üzünə -
Sən “mələklərin gülüşündən” var oldun,
Misralarımda adı var,
Dodaqlarımda mavi Xəzərimin
Duzu var, dadı var.
Azərbaycan, odlu yurdum,
Sən “qəlbimin vuruşundan” var oldun!*

20 may 1992-ci il

MÜNDƏRİCAT

Əhməd Cavadın 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	3
Tale yazısından səhifələr	5
Əhməd Cavadın kitabları.....	37
Yolun başlanğıcı	47
Göy gölün göz yaşları	63
Məhəbbətin qanadında	73
Epik təhkiyənin imkanları	87
Poetikasından notlar	98
Məhsuldar tərcüməçi	115
Son söz əvəzi	124

Bəkir Nəbiyev **“Əhməd Cavad”**

Nəşriyyatın direktoru: **Cavid Cəfərov**
Texniki redaktor: **Alik Xankişiyev**

Çapa imzalanıb: 01.10.2012.
Formatı: 60x84 ¹/₁₆. Həcmi: 8 f.ç.v. Tiraj: 500.
“Proqres” nəşriyyatında nəşr olunub.
Ünvan: İ.Qutqaşanlı 97/2. Tel: 012 510 02 80.
E-mail: mail@proqres.com. Web: www.proqres.com